

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ»

«Ρομαντικοί, προκλητικοί και οργισμένοι»:
Αποκρίσεις του αναρχικού και αντιεξουσιαστικού χώρου στη δολοφονία του Μιχάλη
Καλτεζά

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Χαρά Κότσαλη

Αθήνα, 2022

Τριμελής Επιτροπή

Αθηνά Αθανασίου, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπουσα)

Σοφία Βιδάλη, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Νίκη Μαρωνίτη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Χαρά Κότσαλη, 2022

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τη συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δε δηλώνει αποδοχή των γνώμων της συγγραφέα.

Στον γκρεμό.

Ευχαριστίες

Θέλω να ευχαριστήσω από καρδιάς όλες και όλες/ους τις/τους καθηγήτριες/ές στο Π.Μ.Σ Πολιτισμικής και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Παντείου Ειρήνη Αβραμοπούλου, Αθηνά Αθανασίου, Ουρανία Αστρινάκη, Ελεάνα Γιαλούρη, Δήμητρα Κόφτη, Χριστίνα Κανάκη, Ανδρέα Νοταρά, Νίκη Μαρωνίτη, Λεωνίδα Οικονόμου, Κατερίνα Ροζάκου καθώς και την Diana Riboli που μου έδωσε την δυνατότητα να παρακολουθήσω κάποιες παραδόσεις από το μάθημά της. Όλες και όλοι τους μου έδωσαν έμπνευση και εργαλεία για την εκπόνηση αυτής της διπλωματικής εργασίας. Ευχαριστώ και την Σοφία Βιδάλη που, αν και δεν ανταμώσαμε στην διάρκεια της σπουδής μου, θα συμβάλλει με τη ματιά της στη συζήτηση αυτή. Ευχαριστώ ιδιαίτερος την Αθηνά Αθανασίου, επιβλέπουσα της διπλωματικής αυτής εργασίας, για την εμπιστοσύνη και την ελευθερία με την οποία με καθοδήγησε.

Νιώθω την ανάγκη να ευχαριστήσω ακόμα τις συμφοιτήτριες και τους συμφοιτητές μου που πορευτήκαμε μαζί με πνεύμα αλληλοκατανόησης και αλληλεγγύης. Προσπαθήσαμε και καταφέραμε να συνδέσουμε τις αγωνίες μας παρά την δυστοπική συγκυρία της πανδημίας που μας κράτησε μακριά από το φυσικό χώρο του πανεπιστημίου μας και από τις πολύτιμες δια ζώσης ζυμώσεις μεταξύ μας. Ευχαριστώ όλες κι όλους τις συναδέλφισσες και τους συναδέλφους από το εργασιακό μου περιβάλλον κατανόησαν την ανάγκη αυτής της σπουδής για μένα και εν μέσω ενός υπερφορτωμένου εργασιακού προγράμματος με στήριξαν ανιδιοτελώς και με αγάπη. Ακόμα ευχαριστώ την Εφημερίδα των Συντακτών και την διαχειριστική ομάδα του ιστότοπου xyzcontagion.wordpress.com για την γενναιόδωρη παραχώρηση δικαιώματος χρήσης του οπτικού υλικού.

Τέλος, οφείλω ένα «ευχαριστώ» στον Μάνο, για την ενθάρρυνση και κάθε πολύτιμη διαφωνία. Θέλω ακόμα να ευχαριστήσω τον Δημήτρη που με στήριξε σε κάθε βήμα αυτής της διαδικασίας, την Κατερίνα που με βοήθησε στην δικτύωση για την αναζήτηση πληροφορητριών/ών και τον Γιώργο Κ., τον Γιώργο Σ, τον Νίκο Μ. τον

Νίκο Κ., την Νάνσυ, την Σοφία, και τον Μπάμπη για το χρόνο και την εμπιστοσύνη τους στην διαδικασία των συνεντεύξεων.

Περιεχόμενα

Εικόνες	8
Περίληψη.....	9
Abstract	11
Εισαγωγή: «Αίμα, η φριχτή ανάμνηση κάποιας βραδιάς στην οδό Στουρνάρα».....	13
Θεωρητικό Πλαίσιο και ερευνητικά ερωτήματα.....	14
Μεθοδολογία.....	15
Η δεκαετία του '80, η «Αλλαγή» και τα Εξάρχεια	17
Ιστορία μου, αναρχία μου	19
«Ένα φάντασμα πλανιέται πάνω από την Αθήνα: η αναρχία»	21
Κεφάλαιο Πρώτο: Πολιτικοποιώντας το θάνατο	23
Ο ακάματος νεκρός.....	23
Η φωτογραφία.....	25
Το αντιεξουσιαστικό πένθος	27
Γενεαλογία φαντασμάτων	29
Αναδιαπραγματεύσεις χρέους	35
Το πένθος στα οδοφράγματα/Οι νύχτες του Μιχάλη.....	39
Κεφάλαιο δεύτερο: Η βία.....	41
Εισαγωγή στη βία	41
Ας μιλήσουμε για τη βία.....	42
Η τυφλή καταδίκη της βίας.....	45
Αντι-βία.....	47
Η χειραφετητική ανευθυνότητα.....	48
«Στο σπάσιμο και στο κάψιμο δεν έχεις καιρό για χάσιμο».....	50
«Ο μόνος δρόμος είναι αντίσταση και πάλη, βενζίνη και μπουκάλι»	53
«Οι νόμοι και τα διατάγματα καταργούνται στα οδοφράγματα»	56
Θέαμα ή δημιουργική καταστροφή;	58
Επανορθωτική αντι-βία	60
Για μια κριτική υπεράσπιση της αντι-βίας	62
Κεφάλαιο Τρίτο: Η οργή.....	65
“Nous avons la rage”	65
Οργισμένα λόγια	66
Εμείς είμαστε οι άνθρωποι για τους οποίους οι γονείς μας πάντα μας έλεγαν να μην κάνουμε παρέα.....	69
Αριστερή μελαγχολία/ Αναρχική Οργή.....	71
Να δώσουμε τρόπο στην οργή.....	75

Αντί επιλόγου	77
Βιβλιογραφία.....	80

Εικόνες

Εικόνα 1. Ο Μιχαήλ Καλτεζάς λίγα δευτερόλεπτα αφού δολοφονήθηκε.....	24
Εικόνα 2. Ο έφηβος Μιχάλης Καλτεζάς.....	24
Εικόνα 3. Αλμπουμ συγκροτήματος Αντίδραση.....	25
Εικόνα 4. πολιτική αφίσα και εξώφυλλο περιοδικού Convoy.....	25
Εικόνα 5. Τάφος Μιχάλη Καλτεζά στο νεκροταφείο Ζωγράφου.....	30
Εικόνα 6. Μαρμάρινη πλάκα στο σημείο δολοφονίας του Καλτεζά.....	39
Εικόνα 7. Στιγμιότυπο από τα επεισόδια που έγιναν στο πλαίσιο πορείας για την δολοφονία Καλτεζά, 18/11/9185.....	51
Εικόνα 8. «Βανδαλισμένα» λεωφορεία.....	52
Εικόνα 9. Οδοφράγματα έξω από την καταλήψη του Χημείου,18/11/1985.....	53
Εικόνα 10. Οδοφράγματα έξω από το Πολυτεχνείο σε επεισόδια για την αθώωση Μελίστα, 9/9/1988.....	55
Εικόνα 11. Εξώφυλλο πρώτου τεύχους της τριμηνιαίας αντιεξουσιαστικής επιθεώρησης «Άνθη του Κακού», Άνοιξη 1987.....	69
Εικόνα 12. Στιγμιότυπο από την πορεία των καταληψιών του Πολυτεχνείου μετά την αθώωση του Μελίστα, 2/2/1990.....	69

Οι Εικόνες 1, 2, 7, 8,10,12 είναι αναδημοσιεύσεις από τον ιστότοπο

<https://xyzcontagion.wordpress.com/2016/02/01/bahala-25-xronia-1976-2000-all/> κατόπιν άδειας από τους διαχειριστές. Τις εν λόγω εικόνες διαθέτει σε φυσική μορφή και η γράφουσα στο προσωπικό αρχείο που δημιουργήθηκε από εφημερίδες της Εποχής για την ερευνητική διαδικασία της παρούσας εργασίας.

Οι Εικόνες 3, 4, 5, 6, 11 είναι φωτογραφίες που τραβήχτηκαν από την γράφουσα.

Η εικόνα 9 είναι του Τάσου Κωστόπουλου και αναδημοσιεύεται από τον ιστότοπο

https://www.efsyn.gr/arheio/fantasma-tis-istorias/130728_oi-nyhtes-toy-mihali κατόπιν άδειας από την Γραμματεία της Εφημερίδας των Συντακτών.

Περίληψη

Στις 17 Νοεμβρίου του 1985, μετά την ολοκλήρωση της πορείας για την επέτειο της εξέγερσης του Πολυτεχνείου ο αστυνομικός Μελίστας δολοφονεί μέσα στα Εξάρχεια τον δεκαπεντάχρονο Μιχάλη Καλτεζά. Η εικόνα του νεκρού σώματος αποτυπώνεται στα πρωτοσέλιδα του Τύπου της εποχής κι έρχεται να στοιχειώσει την ελληνική κοινωνία και να αναταράξει τις δημοκρατικές βεβαιότητες. Ο ανταγωνιστικός πολιτικός χώρος και ειδικότερα τα αναρχικά και αντιεξουσιαστικά μορφώματα στα οποία εστιάζει η παρούσα εργασία, αντιδρούν άμεσα μέσα από μια σειρά συγκρουσιακών πρακτικών. Τα νέα συλλογικά πολιτικά υποκείμενα αναλαμβάνουν την ευθύνη ενός επιμνημόσυνου αγώνα για τον Καλτεζά και με τον Καλτεζά. Επιτελούν το αγωνιστικό πένθος γύρω από το οποίο διαρθρώνονται οι πρακτικές, ο πολιτικός λόγος, καθώς και οι πολιτισμικές αντανάκλασεις αυτών στην αναδυόμενη αντικουλτούρα. Τοποθετώντας το εθνογραφικό παράδειγμα μέσα στο ιστορικό συγκείμενο της δεκαετίας του '80 και των ποικίλων μετατοπίσεων που έφερε η διακυβέρνηση του ΠΑ.ΣΟ.Κ στο κοινωνικό και πολιτικό πεδίο, η μελέτη αυτή συζητά ζητήματα αγωνιστικής μνήμης, συλλογικού πένθους, βίας και συλλογικού συναισθήματος.

Μέσα από τη μελέτη ενός αντι-αρχείου (πολιτικών φυλλαδίων, εφημερίδων και περιοδικών του αναρχικού, αντιεξουσιαστικού και αριστεριστικού χώρου) που συλλέχθηκε για τις ανάγκες αυτής της εργασίας και συνεντεύξεις με ανθρώπους που ήταν μέτοχοι στα γεγονότα εκείνων των ημερών, αποπειρώμαι να ανιχνεύσω πτυχές της πολιτικής συντροφικότητας και της αντίστασης, τις νέες μορφές δημόσιας κουλτούρας και πολιτικής που εμφανίζονται ως αποκρίσεις στην κρατική δολοφονία.

Για την προσέγγιση των ερευνητικών ερωτημάτων, αξιοποιούνται πτυχές της κριτικής θεωρίας για το πένθος, όπως έχουν διατυπωθεί από τον Derrida, την Butler, την Αθανασίου και άλλες/άλλους μελετήτριες/μελετητές. Η αναλυτική των φαντασμάτων με το τρόπο που αρθρώνεται από τον Derrida στα Φαντάσματα του Μαρξ και στις ποικίλες επεξεργασίες που ακολούθησαν στο έργο μετέπειτα στοχαστριών/στοχαστών, συνδιαλέγεται με ανθρωπολογικές και κοινωνιολογικές προσεγγίσεις (Taussig, Gordon, Harrison, κ.α.) προκειμένου να ανιχνευτεί η επιδραστικότητα του νεκρού στην πολιτική συγκρότηση των υποκειμένων. Ακόμα επιστρατεύεται, το έργο ανθρωπολόγων και πολιτικών στοχαστών όπως η Arendt, ο

Fanon, ο Labica, ο Agamben, η Nordstrom, μεταξύ άλλων, για τη μελέτη και εκκέντρωση των εννοιών της βίας και αντι-βίας. Τέλος, αντλούνται αναλυτικά εργαλεία από το ευρύ φάσμα των θεωριών του συν-αισθήματος (affect theory), όπως για παράδειγμα στο έργο της Ahmed και του Muñoz, προκειμένου να μελετηθεί το συν-αίσθημα της οργής ως πολιτική έκφραση στο πλαίσιο των ποικίλων δράσεων του αναρχικού/ αντιεξουσιαστικού χώρου εντός του ιστορικού συμφραζόμενου που εξετάζεται εδώ.

Η μελέτη του ιστορικού παραδείγματος με την θεωρητική σκευή και τη μεθοδολογία που προσφέρει η ανθρωπολογική επιστημολογία φιλοδοξεί να συνεισφέρει σε ένα συλλογικό προβληματισμό για τις έννοιες της πολιτικής οργής, της αντι-βίας και της πολιτικοποίησης του θανάτου. Κλείνοντας η παρούσα εργασία επιθυμεί, αντί συμπερασμάτων, να δώσει τη σκυτάλη σε νέα ερωτήματα σχετικά με το διανοητό στο πεδίο της αντίστασης, εντός μιας ιστορικής συνθήκης όπου κάθε επαναστατική προοπτική φαντάζει αδιανόητη και κάθε εξεγερτική πρακτική μάταιη.

Λέξεις κλειδιά: αντι-βία, πένθος, οργή, φαντάσματα, συν-αίσθημα, αναρχία, αντιεξουσιαστικός χώρος, Εξάρχεια, Καλτεζάς, δεκαετία 1980

«Romantic, provocative, and angry»: Responses of the anarchist and anti-authoritarian choros¹ to the murder of Michalis Kaltezas

Chara Kotsali

Abstract

On 17 November 1985, after the completion of the march for the anniversary of the Polytechnic uprising, the policeman Athanasios Melistas murders 15-year-old Michalis Kaltezas in Exarchia. The image of the dead body that is published on all headlines of the mainstream press of the time, comes to haunt Greek society and shake up democratic certainties. The antagonistic political space and even more particularly the anarchist and anti-authoritarian formations on which this paper focuses, react directly with a series of confrontational practices. The new collective political subjects take on the responsibility of a commemorative struggle for and with Kaltezas. They perform the agonistic mourning around which political discourse and practices as well as their cultural reflections in the emerging counterculture are structured. Placing the ethnographic paradigm within the historical context of the 1980s and the various shifts that PASOK's rule brought to the social and political field, this study discusses issues of agonistic memory, collective mourning, violence and affect.

Through the study of a counter-archive collected for this paper (political pamphlets, newspapers, magazines from the anarchist, anti-authoritarian and leftist space) and interviews with people who were shareholders in the events of those days, I try to trace aspects of political comradeship and resistance, new forms of public culture and politics that emerge as responses to state murder.

In approaching the critical questions that arise in the framework of this paper, I utilize anthropological aspects of critical theory on mourning as approached by Derrida, Butler, Athanasiou, and others. The analytics of ghosts as articulated in Derrida's work, *Ghosts of Marx*, as well as in the elaborations of other scholars, is intertwined with anthropological and sociological approaches (Taussig, Gordon, Harrison, etc.) to trace

---

¹ "Although "chóros" translates as "space," the most accurate interpretation is "scene" or "milieu." This qualifying term, which is also used by activists, replaces the notion of a specific social movement or subculture with one of a more fluid assortment of people and ideas, including one that is not even constant in nature and time" (Kittis, 2015, p.2)

the influence of the dead on the political constitution of subjects. Furthermore, the meditation of anthropologists and philosophers such as Arendt, Fanon, Labica, Agamben, Nordstrom, and others is called upon in the study of the notions of violence and counter-violence. Finally, the tools that emerge from the wide field of affect theories, as in the work of Ahmed and Muñoz, contribute to the study of rage as a political expression of this period's anarchist/anti-authoritarian formations.

The study of the historical paradigm with the theoretical apparatus and methodology that evolves within an anthropological perspective aspires to contribute to a collective reflection on the concepts of political rage, counter-violence, and the politicization of death. This paper wishes, instead of concluding, to give way to new questions about what is conceivable in the field of resistance within a historical condition where every revolutionary perspective seems inconceivable and every rebellious practice futile.

Keywords: counter-violence, mourning, rage, ghosts, affect, anarchy, anti-authoritarian space, Exarchia, Katlezas, 1980's

Εισαγωγή: «Αίμα, η φριχτή ανάμνηση κάποιας βραδιάς στην οδό Στουρνάρα»²

Όταν πας να κάνεις μία ενέργεια να πετάξεις κάτι -δυο μπουκάλια ρε παιδί μου- και βγαίνει η αστυνομία και σε πυροβολά ή φεύγουν οι σφαίρες πάνω από το κεφάλι σου, είναι τελείως διαφορετικό πράγμα. Δεν είναι παιχνίδι πια όταν έχεις νεκρούς.³

17 Νοεμβρίου 1985. Μετά το τέλος της -κατά γενική ομολογία- πολύ ήρεμης πορείας για το Πολυτεχνείο, μια ομάδα ανδρών από τα Μ.Α.Τ.⁴ σταματά για φαγητό σε ψησταριά των Εξαρχείων. Ομάδες αναρχικών και αντιεξουσιαστών επιτίθενται λεκτικά στους άνδρες των Μ.Α.Τ. Η ένταση γενικεύεται και οι αστυνομικοί καταδιώκονται προκειμένου να απομακρυνθούν. Κάποιοι επιτίθενται με βόμβες μολότοφ στην παρακείμενη κλούβα των Μ.Α.Τ., μέσα στην οποία ή δίπλα σε αυτή βρισκόταν και ο αστυνομικός Μελίστας. Ενώ οι διαδηλωτές αποχωρούν τρέχοντας προς την πλατεία Εξαρχείων, στη διασταύρωση των οδών Στουρνάρη και Μπότσαρη ο Μελίστας γονατίζει, σημαδεύει και πυροβολεί θανάσιμα με ευθεία βολή στο πίσω μέρος του κεφαλιού τον δεκαπεντάχρονο Μιχάλη Καλτεζά.

Ακολουθούν η κατάληψη του Χημείου και του Πολυτεχνείου, οδομαχίες, συλλήψεις και σφοδρότατες συγκρούσεις μεταξύ διαδηλωτών και αστυνομίας, καθώς κι ένα «απαντητικό χτύπημα» της ένοπλης οργάνωσης 17 Νοέμβρη⁵. Οι κινητοποιήσεις του αναρχικού/αντιεξουσιαστικού χώρου αλλά και συνολικά του ανταγωνιστικού κινήματος γύρω από την υπόθεση της δολοφονίας του Καλτεζά θα συνεχιστούν με αυξανόμενη ένταση μέχρι και την πολυήμερη κατάληψη του Πολυτεχνείου το 1990, στο πλαίσιο της τελεσίδικης αθώωσης του αστυνομικού Μελίστα.

Η κυριαρχία του κράτους επαναθεμελιώνεται στο δικαίωμα να θανατώνει. Πρόκειται για τη θανατοπολιτική για την οποία μιλά ο Achille Mbembe (2003), μια ανάγνωση του πολιτικού ως πρακτικής του θανάτου (σ. 16). Η επιμελημένη κατασκευή του φαντασιακού εχθρού της «κοινωνικής ευταξίας» καθιστά τον αντιεξουσιαστή, τον

---

² Στίχος από το μουσικό κομμάτι Εκδίκηση (1986), του συγκροτήματος 38 mm, που γράφτηκε για τη δολοφονία του Καλτεζά

³ Απόσπασμα από συνέντευξη με το Γ.Μ που έγινε στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας

⁴ Μονάδες Αποκατάστασης Τάξης

⁵ 26 Νοεμβρίου 1985, έγινε έκρηξη παγιδευμένου αυτοκινήτου σταθμευμένου δίπλα σε κλούβα των ΜΑΤ έξω από την έδρα των αστυνομικών δυνάμεων στην Καισαριανή. Από την έκρηξη σκοτώθηκε ο αστυφύλακας Ιωάννης Γεωργακόπουλος και τραυματίστηκαν ακόμα 14 αστυνομικοί

πάνκη, τον αλήτη αναλώσιμο. Το χέρι του Μελίστα οπλίζεται από το κράτος και τραβάει τη σκανδάλη έχοντας εμποδωμένο τον ηθικό πανικό για τους «ταραχοποιούς νέους». Η εικόνα του νεκρού σώματος ξαπλωμένου στο πεζοδρόμιο αποκτά τραυματική ορατότητα στα πρωτοσέλιδα του Τύπου της εποχής και έρχεται να αναταράξει τις δημοκρατικές βεβαιότητες. Ο θάνατος αποκαλύπτει αυτό που κυκλοφορούσε σαν φάσμα στην πολιτική ζωή των Εξαρχείων. Η βία του κράτους απέναντι στην «άγρια νεολαία», τους αναρχικούς και τους «πάνκηδες» αποκτά σώμα, αποκτά ονόματα. Στο πρόσωπό τους στριμώχνονται όλοι οι συμβολισμοί και παίρνει μορφή η μέχρι εκείνη τη στιγμή διαφεύγουσα από τις αναπαραστάσεις μάχη κρατικής καταστολής και αντικαταστολής. Τα αναδυόμενα ριζοσπαστικά συλλογικά υποκείμενα γίνονται μάρτυρες του φαντάσματος του Καλτεζά και αναλαμβάνουν την ευθύνη ενός επιμνημόσυνου αγώνα, ενός μετασηματιστικού συλλογικού πένθους, γύρω από το οποίο διαρθρώνεται ο πολιτικός λόγος και οι πρακτικές τους.

Θεωρητικό Πλαίσιο και ερευνητικά ερωτήματα

Με την παρούσα εργασία επιδιώκω να αφουγκραστώ τους τρόπους με τους οποίους αποκρίθηκε ο αναρχικός/αντιξουσιαστικός χώρος -εφεξής α/α χώρος- στη δολοφονία του Μιχάλη Καλτεζά και πώς επηρέασε τα ίδια τα υποκείμενα. Το εθνογραφικό υλικό αντλήθηκε από συνεντεύξεις και μελέτη αρχείου.

Για την προσέγγιση των ερευνητικών ερωτημάτων, αξιοποιούνται πτυχές της κριτικής θεωρίας για το πένθος, όπως έχουν διατυπωθεί από τον Derrida, την Butler, την Αθανασίου και άλλες/άλλους μελετήτριες/ μελετητές. Η αναλυτική των φαντασμάτων με το τρόπο που αρθρώνεται από τον Derrida στα Φαντάσματα του Μαρξ και στις ποικίλες επεξεργασίες που ακολούθησαν στο έργο μετέπειτα στοχαστριών/στοχαστών, συνδιαλέγεται με ανθρωπολογικές και κοινωνιολογικές προσεγγίσεις (Taussig, Gordon, Harrison, κ.α.) προκειμένου να ανιχνευτεί η επιδραστικότητα του νεκρού στην πολιτική συγκρότηση των υποκειμένων. Ακόμα επιστρατεύεται, το έργο ανθρωπολόγων και πολιτικών στοχαστών όπως η Arendt, ο Fanon, ο Labica, ο Agamben, η Nordstrom, μεταξύ άλλων, για τη μελέτη και εκκέντρωση των εννοιών της βίας και αντι-βίας. Τέλος, αντλούνται αναλυτικά εργαλεία από το ευρύ φάσμα των θεωριών του συν-αισθήματος (affect theory), όπως για παράδειγμα στο έργο της Ahmed και του Muñoz, προκειμένου να μελετηθεί το συν-αισθημα της οργής ως πολιτική έκφραση στο πλαίσιο των ποικίλων δράσεων του

αναρχικού/αντιεξουσιαστικού χώρου εντός του ιστορικού συμφραζόμενου που εξετάζεται εδώ.

Στα τρία κεφάλαια που συνθέτουν τον κεντρικό κορμό της εργασίας επιχειρώ να διανύσω πτυχές της βίας, του πένθους και της οργής εντός του εθνογραφικού μου πεδίου.

Στο πρώτο κεφάλαιο, παρατηρώ την δραστικότητα του νεκρού σώματος στη συγκρότηση της συλλογικής ταυτότητας των υποκειμένων και στην ανανοηματοδότηση των πολιτικών πρακτικών τους. Πώς οικοδομείται η συλλογική μνήμη σε παρόντα χρόνο; Πόσες ζωές ζει το νεκρό σώμα μέσα από τις φασματικές του παρουσίες; Πώς αλληλοπλέκεται το πένθος με τη βία; Ποιο είναι το αντιεξουσιαστικό πένθος;

Στο δεύτερο κεφάλαιο, ανοίγω μια κριτική συζήτηση για την αντι-βία ως πρακτική πολιτικού αγώνα. Πώς μπορούμε να μελετήσουμε την αντι-βία μέσα από μια επανορθωτική ανάγνωση, με τον τρόπο που την εννοιολογεί η Eve Kosofsky-Sedgwick; Ποια θα μπορούσε να είναι η ποιητική της αντι-βίας και η ποια η επανορθωτική βία; Με ποιο τρόπο η αντι-βία αρθρώνει το συν-αίσθημα του εν λόγω πολιτικού χώρου;

Στο τρίτο κεφάλαιο, τοποθετώ την οργή στο κέντρο του αναλυτικού μου φακού. Πώς μορφοποιείται το συν-αίσθημα της οργής μέσα από τη γλώσσα και τις πρακτικές του α/α χώρου; Πώς συνομιλεί το συν-αίσθημα των υποκειμένων με την συν-αισθηματική παρακαταθήκη άλλων πολιτικών γενεαλογιών; Ποια είναι τα ειδικά χαρακτηριστικά της διαμορφούμενης τροπικότητας της αναρχικής και αντιεξουσιαστικής οργής;

Μεθοδολογία

Πλάι στις δευτερογενείς βιβλιογραφικές πηγές, οι συνεντεύξεις και η συλλογή και μελέτη αρχείου αποτέλεσαν το εθνογραφικό μου υλικό.

Το ένα μέρος του αρχείου αφορά σε ρεπορτάζ και άρθρα των εφημερίδων για όλα τα γεγονότα που σχετίζονταν με την δολοφονία του Καλτεζά έως και το 1990 (δίκη Μελίστα). Ήμουν αρκετά τυχερή, γιατί μετά από δαιδαλώδη αναζήτηση συνάντησα έναν άνθρωπο που είχε δημιουργήσει αυτό το αρχείο συλλέγοντας από την 18η

Νοεμβρίου του 1985 ανελλιπώς ό,τι κυκλοφορούσε στον κυρίαρχο Τύπο και αφορούσε στο Μιχάλη Καλτεζά και τις διαδηλώσεις για αυτό το θέμα.

Η διαδικασία συγκρότησης του δεύτερου μέρους του αρχείου είχε τα χαρακτηριστικά επιτόπιας έρευνας. Η συλλογή φωτογραφιών, πολιτικών φυλλαδίων, εφημερίδων και περιοδικών (Ιδεοδρόμιο, Άνθη του Κακού, Αναρχος, Διαδρομή, Ο Αναρχικός, Αντί, Σχολιαστής, Ρήξη, Convoy, Αρένα) του ανταγωνιστικού κινήματος της περιόδου 1974-1990 έγινε μέσα από την καταβύθιση σε αταξινόμητες στοίβες πολλών διαφορετικών βιβλιοπωλείων, παλαιοπωλείων και αποθηκών στα Εξάρχεια. Η περιπλάνηση, 37 χρόνια μετά, στα μέρη που έγιναν τα γεγονότα που μελετώ, τόσο στα Εξάρχεια, όσο και στο νεκροταφείο του Ζωγράφου όπου βρίσκεται ο τάφος του Μιχάλη Καλτεζά αποτέλεσε ένα μεθοδολογικό εργαλείο που εμπλούτισε αισθητηριακά την διαδικασία της έρευνας. Ανακαλώ την ιδέα του Παπανικολάου (2018) για την αναταραχή αρχείου «ως μια ιδιόμορφη αναδίφηση στον ιστορικό χρόνο και το αρχειακό στίγμα που συνδυάζεται με μια επιστροφή στο σώμα και την καταστατική του επισφάλεια» (σ. 422). Καλώ το αρχείο να ανασύρει κάτι που είναι «δυσβάσταχτα σπαρακτικό, αλλά και ανατρεπτικό», «αναρχικά δυνατό» (σ.423).

Παράλληλα, πραγματοποίησα επτά ημιδομημένες συνεντεύξεις με άτομα που ήταν στον αναρχικό και αντιεξουσιαστικό χώρο την περίοδο που εξετάζω, 2 γυναίκες και 5 άνδρες. Όταν δολοφονήθηκε ο Καλτεζάς, τα έξι άτομα από αυτά ήταν από 16 έως 20 χρονών, συνομήλικα ή κοντά στην ηλικία του δηλαδή. Τα δυο άτομα ανήκουν στην «πρώτη γενιά» του αναρχικού χώρου μετά την πτώση της Χούντας, που ακόμα ωστόσο δεν ήταν συγκροτημένος ως τέτοιος. Τόσο στην διάρκεια των συνεντεύξεων όσο και στην περαιτέρω μελέτη τους ως ερευνητικών δεδομένων λαμβάνω υπόψιν ότι τα υποκείμενα συναιρούν την ιστορική αφήγηση με τη βιωμένη εμπειρία η οποία διαμεσολαβείται και από το χρόνο. Παρουσιάζει ενδιαφέρον ότι κάποιοι πληροφορητές που προσέγγισα αρνήθηκαν ευγενικά να μου παραχωρήσουν συνέντευξη έχοντας επιφυλάξεις σχετικά με την κριτική μελέτη τέτοιων ζητημάτων μέσα στο πλαίσιο της ακαδημαϊκής κοινότητας. Οι συνομιλήτριες/ές που δέχτηκαν να μου μιλήσουν, άνοιξαν τα σπίτια τους και τα μαγαζιά τους και με υποδέχτηκαν με ζεστασιά και πολύ προθυμία να βοηθήσουν. Η ορισμένη έκταση αυτής της εργασίας δεν δίνει την δυνατότητα να μιλήσω για την διαδικασία των συνεντεύξεων και την προσωπική διαδρομή καθεμίας και καθενός από τις πληροφορήτριες και πληροφορητές μου. Είναι όμως στοιχεία που κατέγραψα με λεπτομέρειες στο ερευνητικό μου ημερολόγιο και η

παρατήρηση των οποίων έπαιξε κρίσιμο ρόλο στο πώς αποκωδικοποίησα και ερμήνευσα τις πληροφορίες που έλαβα.

Πολύ βοηθητική για την διαδικασία υπήρξε η μεθοδολογική «απολογία» της Cvetkovich (2002), σχετικά με το τι αναζητά από τις αφηγήσεις που συγκεντρώνει. Επιχειρεί μέσα από τις συνεντεύξεις να αρθρώσει την πολιτική ιστορία ως συναισθηματική ιστορία (σ. 436). Και στο πλαίσιο αυτό μιλά για το πώς θέλει «να ακούει» τις πληροφορήτριές της, αυτό που ονομάζει «εργασία της συμπαθητικής ακρόασης» (labor of sympathetic listening).

Κλείνοντας οφείλω κι εγώ να απολογηθώ προκαταβολικά, αν δεν κατάφερα να αποτυπώσω όλες τις πτυχές ή αν αδίκησα τη ματιά κάποιων υποκειμένων έναντι άλλων. Όπως ορίζει η αρχή της απροσδιοριστίας του Χάιζενμπεργκ, ο παρατηρητής πάντοτε αλλοιώνει το παρατηρούμενο. Αναγνωρίζω την υποκειμενικότητα της ματιάς μου και τη θέτω ως ερευνητική αδυνατότητα, αλλά την ίδια στιγμή και ως επιστημολογική αξίωση.

Η δεκαετία του '80, η «Αλλαγή» και τα Εξάρχεια

Μην πατάτε την φαρδιά λεωφόρο της προόδου, η πίσσα δεν στέγνωσε ακόμα⁶

Κάθε απόπειρα μελέτης και κατανόησης ενός πολιτισμικού, πολιτικού και κοινωνικού φαινομένου πρέπει να γειώνεται στο ιστορικό της συγκείμενο. Κρίνω, επομένως, χρήσιμο να ξεκινήσω από μια στοιχειώδη ιστορική πλαισιοθέτηση του εθνογραφικού μου πεδίου, η οποία θα βοηθήσει στην κατανόηση του ερευνητικού ζητήματος.

Ο αναρχικός/ αντιεξουσιαστικός χώρος άρχισε να συγκροτείται ως διακριτό συλλογικό υποκείμενο ορατά στην δεκαετία του 1980. Η περιοδολόγηση μέσα στο εύρος της δεκαετίας αποτελεί μια μεθοδολογική αφαίρεση. Έγκειται στην επιλογή κριτηρίων και την υποβάθμιση κάποιων άλλων. Όπως γράφει η Βεντούρα (2002) «κάθε περιοδολόγηση [...]εξαρτάται από τις αναπαραστάσεις του παρόντος και τα διακυβεύματά του, συνδέεται με κοινωνικά αιτήματα» (σ. 381). Η μετάβαση από την δεξιά μεταπολιτευτική κυβέρνηση στο «σοσιαλιστικό» πολιτικό αφήγημα και τελικά στην πορεία νεοφιλελευθεροποίησης αποτελεί τον ιστορικό ορίζοντα του ερευνητικού

---

⁶ Περιοδικό Convoy, Γεν-Φλεβ. 1986

μου πεδίου. Οι μετατοπίσεις στις πολιτικές και πολιτισμικές αναπαραστάσεις και στην εμπειρία των υποκειμένων, όπως και οι οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές διαμορφώνουν το έδαφος πάνω στο οποίο θα ευδοκιμήσουν τα νέα συλλογικά υποκείμενα και τα νέα πολιτισμικά προϊόντα.

Οι εκλογές του 1981 αποτελούν το «σημείο εδραίωσης της μεταπολιτευτικής Δημοκρατίας»⁷. Το ΠΑ.ΣΟ.Κ. με το σύνθημα της Αλλαγής εκφράζει το δομικά πλειοψηφικό ρεύμα της μεταπολιτευτικής περιόδου. Τα πρώτα χρόνια διακυβέρνησης υπήρξαν κατά γενική ομολογία μια περίοδος οικονομικής ευμάρειας, αλλά κι ενός «διπλού πολιτικού λόγου» που προσπαθεί να συγκεράσει, από τη μια τον εξόχως ριζοσπαστικό προεκλογικό λόγο και από την άλλη τις πραγματικές εφαρμοζόμενες πολιτικές (Βούλγαρης, 2020, σ. 103). Η ευμάρεια που καταγράφεται ευνοεί την ανάπτυξη ενός πρώιμου ατομικισμού σε συμβιωτική σχέση ωστόσο με έναν ισχυρό κρατισμό, κράμα που αποτελεί ελληνική ιδιαιτερότητα (Βαμβακάς, 2014, σ. xxv).

Παράλληλα διευθετούνται κοινωνικά αιτήματα (εκσυγχρονισμός οικογενειακού δικαίου, αποποινικοποίηση μοιχείας, καθιέρωση πολιτικού γάμου, δικαίωμα ψήφου στα 18, αποποινικοποίηση της έκτρωσης) και αποκαθίστανται ζητήματα ιστορικής μνήμης και αναγνώρισης (αναγνώριση ενιαίας εθνικής αντίστασης, απονομή συντάξεων σε αντιστασιακές/ούς). Ακόμα, η 17^η Νοεμβρίου καθιερώνεται ως εκπαιδευτική αργία για τον εορτασμό της επετείου του Πολυτεχνείου.

Το έτος 1985 συνιστά μια στροφή για τη μεταπολιτευτική Ελλάδα. Με φόντο τις ραγδαίες αλλαγές στη διεθνή πολιτική σκηνή, το ΠΑ.ΣΟ.Κ εκλέγεται για δεύτερη φορά. Η ελληνική κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα αρχίζει να συγχρονίζεται με την ευρωπαϊκή ταχύτητα. Όπως διαπιστώνει ο Βούλγαρης (2020), «η ιδεολογική ηγεμονία νεοφιλελευθερισμού και συντηρητισμού έφτασε και στην Ελλάδα» (σ. 114). Όλα γίνονται πιο μαζικά και λιγότερο συλλογικά. Η νεοφιλελεύθερη αλχημεία έρχεται να αντικαταστήσει την απομάγευση που φέρνει το επερχόμενο «τέλος των ουτοπιών» -το μήνυμα από το εγγύς μέλλον. Η διάψευση των σοσιαλιστικών προταγμάτων και η ανακολουθία λόγων και πράξης του κυβερνώντος κόμματος συμβάλλει στην σταδιακή απαξίωση της πολιτικής για την κοινή γνώμη με τους όρους που την γνώριζε.

---

⁷ Ηλίας Νικολακόπουλος, Τετράδια Κοινοβουλευτικού Λόγου, <https://www.youtube.com/watch?v=IcCIWLIAIz4>

Συνολικά την δεκαετία του '80, συμβαίνουν μετατοπίσεις σε επίπεδο πραγματικού και συμβολικού πλούτου. Τα ταξικά σύνορα γίνονται διαπερατά και το «κοινωνικό στάτους αρχίζει να συμπληρώνεται αποφασιστικά από την φαινομενολογία της πρόσληψής του» (Βαμβακάς, 2014, σ. xxvii). Η σταδιακή άνοδος του lifestyle γεννά με οργανικό τρόπο και την αντικουλτούρα του. Η πολιτικοποίηση ή η ριζοσπαστικοποίηση του ελεύθερου χρόνου και της διασκέδασης έρχεται ως απάντηση από το ανταγωνιστικό κίνημα. Και μαζί με τον ελεύθερο χρόνο έρχεται το κρίσιμο διακύβευμα του ελεύθερου χώρου. Τα Εξάρχεια θα αποτελέσουν έναν τέτοιο χώρο. Η φοιτητική νεολαία των παρακείμενων πανεπιστημιακών ιδρυμάτων (Πολυτεχνείο, Νομική, Χημείο), καλλιτέχνιδες/καλλιτέχνες και ποιήτριες/ποιητές μιας αναδύμενης αντικουλτούρας, πάνκηδες που λόγω πολεοδομικής «ανάπλασης» εκδιώχθηκαν από τα στέκια της Πλάκας μαζί με νέες και νέους που προσδιορίζονται ως αντιεξουσιαστές και αναρχικοί συνυπάρχουν στις πλατείες, τα στέκια και τα εναλλακτικά βιβλιοπωλεία. Φαντάσματα των θρυλικών φιγούρων της πλατείας συνθέτουν μέχρι σήμερα την ιστορία των Εξαρχείων που έχει λάβει μυθικές διαστάσεις.

Ιστορία μου, αναρχία μου

Δώδεκα μέτρα από την πόρτα σας, φωτιά στο χημείο

κι αυτοί που ξεχαστήκανε στο Πολυτεχνείο/

φαντάσματα πια, αντιστασιακά

πλανιούνται στην πλατεία πρώην Ε.Α.Τ./ Ε.Σ.Α.⁸

Η παραδοσιακή αριστερά όπως εκφράζεται μέσα από το Κ.Κ.Ε, μετά από καταδίωξη πολλών χρόνων διασχίζει το κατώφλι της νομιμότητας και της θεσμικής αναγνώρισης των αγώνων της λίγο αργότερα. Η είσοδος του Κομμουνιστικού Κόμματος στην επικράτεια της αστικής δημοκρατίας σημαίνει τη βελούδινη αναβολή της κομμουνιστικής επαναστατικής υπόσχεσης. Το ρόλο του «εσωτερικού εχθρού» αναλαμβάνει ο νέος πολιτικός χώρος που διανοίγεται στις εσχατιές του αριστερού

---

⁸ Παύλος Σιδηρόπουλος, « Της εθνικής συμφιλίωσης», 1989

φάσματος και ακόμα παραπέρα. Η περιορισμένη έκταση της παρούσας εργασίας δεν μας επιτρέπει να εξετάσουμε παράλληλα τις μετατοπίσεις που συμβαίνουν στο σύνολο του προσδιοριζόμενου ως αριστερού πολιτικού χώρου, που είναι όμως κρίσιμες και επικαθορίζουν το ανταγωνιστικό κινηματικό τοπίο.

Είναι σημαντικό να λάβει κανείς υπόψιν του ότι στην ελληνική περίπτωση ο αναρχισμός δεν έχει ιστορικότητα. Σε αντίθεση με άλλα ευρωπαϊκά παραδείγματα, στην Ελλάδα, ο α/α χώρος δεν εμφανίζεται ως συγκροτημένη πολιτική συλλογικότητα μέχρι και μετά την πτώση της Χούντας.

Τα πρώτα χρόνια μετά την πτώση της Χούντας διαμορφώνονται οι πρώτες συσσωματώσεις ως επί το πλείστον γύρω από τους ελάχιστους αναρχικούς, που συμμετείχαν και στην εξέγερση του Πολυτεχνείου και από ομάδες της άκρας αριστεράς (μαοϊκές, τροτσκιστικές, σταλινικές). Το ευρύτερο κοινωνικό κλίμα είναι αυτό της «εθνικής σύγκλισης» προκειμένου να διασωθεί η εύθραυστη νεόκοπη δημοκρατία. Για τις πολιτικές ομάδες αυτού του χώρου από την άλλη, η κοινοβουλευτική δημοκρατία θεωρείται ένα από τα προσώπια της φιλελεύθερης ολιγαρχίας. Έχει αξία να παρατηρηθεί το πώς ο πολιτικός χώρος που προσδιορίζεται ως αναρχικός/αντιεξουσιαστικός και τα όμορα αριστεριστικά μορφώματα βρίσκουν την ταυτότητά τους εν πολλοίς και ετεροπροσδιοριζόμενα από τις έως τότε εκφάνσεις της Αριστεράς στον ελλαδικό χώρο. Όπως μου λέει ο πληροφορητής μου Μ.Β., που εντασσόταν στις τάξεις του πολιτικού αυτού χώρου ήδη από την πτώση της Χούντας, «το ρεύμα αυτό δημιουργήθηκε εξαιτίας και εναντίον της Αριστεράς».

Η ρήξη με το παρελθόν είναι μια διάχυτη τάση στην πολιτική και πολιτισμική πραγματικότητα, και για το συγκεκριμένο χώρο θα μπορούσε να πει κανείς ότι χαρακτηρίζεται από μια ενόρμηση σύγκρουσης με οτιδήποτε φέρει την οσμή της έως τότε εγκαθιδρυμένης αριστερής ηγεμονίας. Ο πληροφορητής μου Μ.Β. λέει:

Δεν μπορείς να πιάσεις πόσο ασφυκτικό ήταν αυτό το πράγμα, όταν ήθελες να κάνεις κάτι καινούργιο, κάτι εναντίον. Παντού θα άκουγες τη μουσική, την κουλτούρα, την αισθητική της αριστεράς. Δηλαδή ο Θεοδωράκης που ήταν μεγάλος συνθέτης, για εμένα ήταν εχθρικό πρόσωπο. Γιατί έπρεπε [...] να πούμε ότι και η ροκ ήταν σημαντική μουσική. Και απαγορευόταν. Πού σιγά τη μουσική τώρα ρε παιδί μου οκ, αλλά ακόμα και αυτό για να το φέρεις ήταν δύσκολο. Ο κόσμος άκουγε Θεοδωράκη, Λοΐζο και τέτοιες μαλακίες.

«Ένα φάντασμα πλανιέται πάνω από την Αθήνα: η αναρχία»⁹

Στις αρχές της δεκαετίας του '80, σύμφωνα με τον Παναγιώτη Καλαμαρά (2013), «διάφορες μήτρες αμφισβήτησης (κοινοβουλευτική Αριστερά, μ-λ ορθοδοξία, φοιτητικό και εργατικό κίνημα, κουλτούρα αντεργκράουντ) ορίζονται ως αναρχικοί.» (σ. 22-23). Η προσθήκη του όρου αντιεξουσιαστικός χρησιμοποιείται από τα υποκείμενα προκειμένου να ετεροπροσδιοριστούν από την κλασική αναρχία και να καταφέρουν να συμπεριλάβουν τις δικές τους πολιτικές αναφορές. Σύμφωνα με κάποιους μελετητές, πρόκειται για τις δύο βασικές τάσεις του πολιτικού αυτού χώρου, τους λεγόμενους «εξεγερτικούς» και «επιθυμητικούς». Οι μεν «εξεγερτικοί» εμπνέονται περισσότερο από τον «κλασικό» αναρχισμό και επιδιώκουν την οργανωμένη αναρχική παρέμβαση, οι δε «επιθυμητικοί» εμπνέονται από μια γκάμα νεώτερων θεωρητικο-πρακτικών ρευμάτων (Καταστασιακή Διεθνής, ιταλική Αυτονομία και punk υποκουλτούρα) και επιμένουν στη «χαλαρή και άτυπη δικτύωση κινηματικών εγχειρημάτων με κρίσιμες πολιτικές και πολιτισμικές διαστάσεις που σχετίζονται με το χώρο, την επικοινωνία και τη μουσική (καταλήψεις στέγης, αυτοδιαχειριζόμενη ραδιοφωνία και αυτοργανωμένη μουσική)» (Σούζας, 2005, σ. 104). Δεν θα πρέπει ωστόσο να θεωρήσουμε ότι στις κινηματικές πρακτικές οι αυτές ταξινομήσεις είναι περιχαρακωμένες με τόση αυστηρότητα.

Όπως προκύπτει από την βιβλιογραφία, αλλά και τις συνεντεύξεις που πραγματοποίησα, η υποκειμενικότητα που αναδύεται αρθρώνεται γύρω από τις πολιτικές και πολιτισμικές επιλογές στον ελεύθερο χρόνο και τον δημόσιο χώρο και όχι τόσο γύρω από οικονομικές ή ταξικές παραμέτρους. Το πολιτισμικό διαπλέκεται αδιαχώριστα με το πολιτικό. Ο πληροφορητής μου Γ.Σ. μου λέει

Η γενιά εκείνη δεν φόραγε το σακάκι του Durutti¹⁰, αλλά το πέτσινο των Clash¹¹. Δηλαδή δεν ήταν ιδεολογικό αυτό, πιο πολύ ήταν μία αυθόρμητη εναντίωση σε μία πρωτόγονη κοινωνία και είπαμε να τους εκσυγχρονίσουμε, να τους ξεβλαχέψουμε τους μαλάκες. Το ξεβλάχμα το πραγματικό έγινε από το χώρο (σημ: α/α) δεν έγινε από τον Κωστόπουλο και το ΚΛΙΚ¹².

⁹ Εφημερίδα Διεθνιστής, τεύχος 1985

¹⁰ Buenaventura Durruti Dumange (1896 –1936): Ισπανός αναρχικός. Ηγετικό πρόσωπο του Ισπανικού Εμφυλίου στα πρώτα στάδια του πολέμου.

¹¹ Βρετανικό πανκ συγκρότημα

¹² Ελληνικό περιοδικό lifestyle, που κυκλοφορεί από το 1987 ως το 2007. Ο πληροφορητής εδώ σχολιάζει δεικτικά γνωστή δήλωση του συντάκτη Πέτρου Κωστόπουλου στο twitter το 2008 σε σχέση

Αυτό δεν σημαίνει απαραίτητα ότι δεν υπήρχαν ταξικά χαρακτηριστικά στο ανταγωνιστικό κίνημα. Η επιθυμία των νέων πολιτικών υποκειμενικοτήτων να ετεροπροσδιοριστούν από τη μαρξιστική ορθοδοξία, αλλά και η πρόσκαιρη έστω αίσθηση κοινωνικής κινητικότητας, αποδυνάμωσαν την καθοδηγητική ισχύ του ταξικού λόγου .

Παρά την γενικευμένη αίσθηση κοινωνικής ειρήνης και ευμάρειας, λίγα χρόνια μετά την έλευση της δεκαετίας του '80 και την άνοδο του ΠΑ.ΣΟ.Κ , το διαμορφούμενο ανταγωνιστικό κίνημα υφίσταται έντονη κρατική καταστολή που μάλιστα παίρνει διαφορετικές μορφές -ιδεολογική, αστυνομική, πολεοδομική καταστολή και «καταστολή των αισθήσεων»¹³ (Σούζας, 2005, σ. 77-104). Ο Σούζας (2005) μιλά για έναν «ιδιότυπο πόλεμο» εναντίον του πολιτικού αυτού χώρου. Από δω και εμπρός ο α/α χώρος τίθεται σε «κατάσταση εξαίρεσης» και μέσα από ορατές και αόρατες διεργασίες ταξινομείται «στο περιθώριο του πολιτικού γίνεσθαι» (σ. 64).

Οι επιχειρήσεις Αρετή από τη νεοσύστατη ΕΛ.ΑΣ. διαρκούν από το 1984-1987 και έχουν στόχο την «εκκαθάριση» της περιοχής των Εξαρχείων από τα «ταραχοποιά» και «περιθωριακά» στοιχεία, πάνκηδες, αναρχικούς και αντιεξουσιαστές. Η επιθετικότητα των δυνάμεων ασφαλείας ήταν πολύ έντονη και γρήγορα διευρύνθηκε «εγκαθιστώντας ένα βαρύ κλίμα εκφοβισμού και καταστολής που διανθιζόταν με ξυλοδαρμούς θαμώνων των καφέ και των μπαρ της πλατείας, ανταρτοπόλεμο με ομάδες αναρχικών και άλλων «αντικοινωνικών» και καθημερινές προσαγωγές για εξακρίβωση στοιχείων» (Βαμβακάς, 2014, σ. 202).

Η αντιπαράθεση με τις αστυνομικές δυνάμεις συνεχίστηκε και κλιμακώθηκε μέσα από μια σειρά συγκρούσεων, όπως τα γεγονότα στο πλαίσιο των διαδηλώσεων εναντίον της επίσκεψης του Λεπέν¹⁴ και η πρώτη κατάληψη του Χημείου (Μάιος 1985)

με τα περιοδικά αυτά: «Έκανα μόνο καλό. Εγώ πιστεύω ότι ξεβλάχαρα σε μεγάλο βαθμό, ξεβλάχαρα ένα μεγάλο κομμάτι του πληθυσμού, το οποίο εκείνη τη στιγμή έψαχνε την Ευρώπη».

¹³ «ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του '70, τα Εξάρχεια αναδεικνύονται σε προνομακό πεδίο διακίνησης ναρκωτικών και κατ'επέκταση σε κατεξοχήν αστυνομευόμενη περιοχή. Η βασική ερμηνευτική και πολιτική προσέγγιση του α/α χώρου σε αυτή την εξέλιξη συμπυκνώνεται στο περίφημο 'οι μπάτσοι πουλάνε την ηρωίνη'» (Σούζας, 2015, σ. 86)

¹⁴ Γάλλος στρατιωτικός και πολιτικός, αρχηγός του ακροδεξιού κόμματος Εθνικό Μέτωπο από το 1972 μέχρι το 2011

Κεφάλαιο Πρώτο: Πολιτικοποιώντας το θάνατο

Ο ακάματος νεκρός

Πώς να εγκαταλείψει κανείς του νεκρούς του όταν εξακολουθούν να ζουν και μάλιστα βαθύτερα από ό,τι ζούσαν;¹⁵

Ο Μιχάλης Καλτεζάς στις 17 Νοεμβρίου του 1985 πέφτει νεκρός από τα πυρά του αστυνομικού Αθανάσιου Μελίστα. Είναι εγκεφαλικά και κλινικά νεκρός. Αυτό είναι το αδιαμφισβήτητο βιολογικό δεδομένο. Με το θάνατό του, ωστόσο, αποκτά μια νέα ορατότητα και επιδραστικότητα στο πολιτικό πεδίο. Ποια είναι η πολιτική ζωή του νεκρού σώματος;

Η θεωρητική διαδρομή που σκοπεύω να ακολουθήσω στο πλαίσιο της μελέτης αυτής ξεκινά διατυπώνοντας παραδοξολογικά ότι ο Καλτεζάς δεν πεθαίνει οριστικά. Ή όπως γράφει ο Derrida (2000), «πιθανώς το πτώμα δεν είναι και τόσο νεκρό, τόσο απλά νεκρό όσο προσπαθεί να μας πείσει ο εξορκισμός» (σ. 123). Αποβιώνοντας ο νεκρός, εγκαινιάζει κάτι άλλο, ένα επέκεινα, ωστόσο κοσμικό, ιστορικό. Αναρωτιέμαι με ποιους τρόπους επηρέασε τον αναδυόμενο αναρχικό/αντιεξουσιαστικό χώρο ο θάνατος του Καλτεζά; Πώς νοηματοδότησε τις πρακτικές και το λόγο των υποκειμένων; Πώς πολιτικοποιήθηκε το νεκρό σώμα;

Οι νεκροί βρίσκονται παντού, σαν την αόρατη μάζα που περιέγραφε ο συγγραφέας Elias Canetti (1971):

Σε ολόκληρη τη γη, όπου υπάρχουν άνθρωποι, βρίσκουμε την αντίληψη των αόρατων νεκρών. Θα μπορούσε να τη χαρακτηρίσει κανείς ως την αρχαιότερη ιδέα της ανθρωπότητας. [...] Η επίδρασή τους στους ζωντανούς ήταν ουσιαστικό τμήμα της ίδιας του της ζωής (σ. 40).

Ο Taussig (1997), ανακαλώντας τον Canetti, θα πει:

Οι αόρατοι νεκροί που κατακλύζουν τη γη, τη θάλασσα, τον ουρανό, τα ποτάμια, τα δάση αλλά και τα γραμματόσημα, το εθνικό νόμισμα, κ.ο.κ. [...] Είναι παρόντες στα

---

¹⁵ Παπαγιώργης, 1991, σ. 60

ονόματα των ζωντανών, στις ιαχές των μαχών τους ακόμα και τα ρούχα τους (σ. 10, 113).

Το νεκρό σώμα δρα. Αποκτά μια δεύτερη ζωή με το θάνατό του. «Παρά τη νεκρική του ακινησία, δεν υπάρχει κάτι πιο δυναμικό από ένα πτώμα»(σ. 94), θα γράψει ο Harrison (2003). Το νεκρό σώμα αποτελεί πεδίο διαπραγματεύσεων, συγκρότησης ταυτοτήτων και άσκησης πολιτικής. Η τραγικότητα του θανάτου εκείνης της νύχτας, γεννά τις νύχτες που θα ακολουθήσουν, «τις νύχτες του Μιχάλη»¹⁶. Το φάντασμα της νύχτας του Νοέμβρη του 1985.

Το φάντασμα, όπως έχει σκιαγραφηθεί μέσα από την τέχνη, τη φιλοσοφία, την κριτική θεωρία αλλά και τις λαϊκές παραδόσεις, είναι ο νεκρός που επιστρέφει σε διαρκή ενεστώτα, και στοιχειώνει την έμψυχη ή άψυχη ύλη, το πολιτισμικό, πολιτικό και κοινωνικό πεδίο. Είναι το «ακατάστρεπτο, αυτό που γλυτώνει από τον αφανισμό» (Χατζηστεργίου, 2020, σ. 19), ένα υπόλοιπο που αρνείται να χαθεί και που διαπνέει την καθημερινότητα των ζωντανών. Ο Derrida (1993/2000) το ορίζει ως «τη συχνότητα μιας κάποιας ορατότητας η οποία εξ ορισμού δεν οράται και παραμένει επέκεινα της ουσίας, πέρα από το φαινόμενο ή το ον» (σ. 130). Δεν γίνεται να πεθάνει, είναι «πάντα επικείμενο και «επι-στρέψιμο» (σ. 128). Για τη Gordon (2009), το φάντασμα αποτελεί μια κοινωνική φιγούρα η μελέτη της οποίας μπορεί να οδηγήσει στο πυκνό πεδίο όπου η ιστορία και οι υποκειμενικότητες συγκροτούν την κοινωνική ζωή» (σ. 8). Τα φαντάσματα, επομένως, ως αναλυτική κατηγορία μπορούν να φωτίσουν ζητήματα συλλογικής μνήμης, πένθους και αντίστασης διανοίγοντας την πιθανότητα ανάγνωσης μιας διαφορετικής οντολογίας του πολιτικού και κοινωνικού πεδίου.

Το τραύμα στο σώμα του νεκρού, γίνεται συλλογικό τραύμα, μια χαίνουσα πληγή από όπου διαχέονται τα φαντάσματα. Επιστρέφουν και σμιλεύουν τη μνήμη σε παρόντα χρόνο προκειμένου να καταστήσουν επείγον ένα «αδικαίωτο» αίτημα. Στοιχειώνουν την ίδια τη δράση και το σκέπτεσθαι, προτείνοντας μια προσέγγιση που συμπεριλαμβάνει κριτικά το «μαγικό», οραματικό στοιχείο των συλλογικών αγώνων και τη μετα-ποιητική της εξέγερσης.

---

¹⁶ Σύνθημα που ακούστηκε στα συγκρουσιακά γεγονότα που ακολούθησαν την δολοφονία του Μιχάλη Κατλεζιά

Η φωτογραφία

Ο 15χρονος Μιχάλης Καλτεζάς εμφανίζεται στη δημόσια σφαίρα πεθαίνοντας. Η εικόνα από το νεκρό του σώμα έμελλε να γίνει και το πιο γνωστό πορτρέτο του. Εκτίθεται και εκθέτει την τρωτότητά του: ξαπλωμένος ανάσκελα στο πεζοδρόμιο, ντυμένος με ένα καρό πουκάμισο, ένα τζιν γιλέκο και τζιν παντελόνι, σαν έφηβος που ακολουθεί την αντιμόδα της εποχής του [Εικ. 1,2]. Το μαύρο μαντήλι με τα λαχούρια που διακρίνεται στο λαιμό του είναι χαρακτηριστικό στους πολιτικούς και κοινωνικούς χώρους των Εξαρχείων και συχνά χρησιμοποιείτο για την κάλυψη του προσώπου, όταν γινόταν μια επιθετική δράση προς την αστυνομία, είτε για την προστασία από τη ρίψη χημικών που ήταν νέας τεχνολογίας και πιο δραστικά, τα «χημικά της αλλαγής»¹⁷.

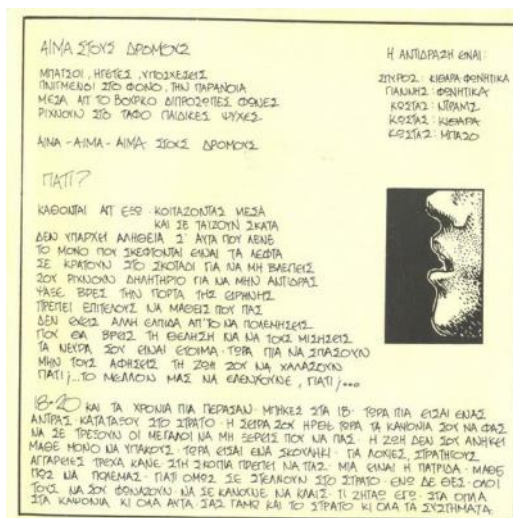
Εικ.1,2

Η εικόνα του δολοφονημένου Καλτεζά επικράτησε όλων των άλλων φωτογραφιών του που κυκλοφόρησαν στον Τύπο τις ημέρες μετά το τραγικό συμβάν. Η Verdery (1999) υποστηρίζει ότι τα «νεκρά σώματα έχουν ιδιότητες που τα καθιστούν ιδιαίτερος επιδραστικά πολιτικά σύμβολα» (σ. 33). Αφίσες, μπροσούρες, εξώφυλλα δίσκων και περιοδικών [Εικ. 3,4], όλα αναπαράγουν την εικόνα του θανάτου και όχι το Μιχάλη σε κάποια από τις χαρούμενες στιγμές του όσο ήταν ζωντανός. Πρόκειται για μια εικόνα «ιατροδικαστικού ρεαλισμού»¹⁸ με λεπτομέρειες που συμπληρώνουν τη

¹⁷ όπως αναφέρονται και παρουσιάζονται σε άρθρο του αριστερίστου περιοδικού Σχολιαστής (τευχ. 33, Δεκέμβριος 1985).

¹⁸ Αθανασίου, Α. 7^η διάλεξη στο ΠΜΣ του Παντείου Πανεπιστημίου, 7/1/2022

φρίκη. Το απορρυπαντικό που διακρίνεται πίσω από το σώμα του νεκρού εφήβου φαντάζει μια βάνουση παραφωνία. Το σώμα του Καλτεζά πεσμένο στο έδαφος μαζί με το απόρριμμα του απορρυπαντικού Skip, που πρωτοεισήχθη στην Ελλάδα - σε μια τραγική ειρωνεία της τύχης- το 1967. Τη χρονιά που δολοφονείται ο Καλτεζάς, η εταιρεία εισάγει πρώτη φορά στην Ελλάδα την τεχνολογία του υγρού απορρυπαντικού¹⁹. Οι αριθμολογικές συμπτώσεις γίνονται μακάβριες, καθώς σύμφωνα με έναν από τους πληροφορητές μου που θέλησε να παραμείνει ανώνυμος μου είπε ότι με το απορρυπαντικό προσπάθησαν να ξεπλύνουν τα αίματα του Μιχάλη Καλτεζά.

εικ. 3²⁰

²¹εικ. 4

¹⁹ <https://selfservice.gr/skip-polles-oi-anagkes-ena-to-brand/>

²⁰ Εξώφυλλο και βινύλιο του μουσικού κομματιού Χοιρινό Κρέας από το συγκρότημα Αντίδραση.

Γράφτηκε για τη δολοφονία του Μιχάλη Καλτεζά.

²¹ Εξώφυλλο περιοδικού Convoy, Νοέμβρης-Δεκέμβρης 1985

Η εικόνα του νεκρού σώματος λειτούργησε ως μαρτυρία που εδαφικοποίησε και προσωποποίησε το θάνατο. Τα Εξάρχεια επισφραγίζονται ως μια γειτονιά εν δυνάμει φονικών συγκρούσεων με την αστυνομία και το πρόσωπο του Καλτεζά γίνεται η μαρτυρική αναπαράσταση της δολοφονικής καταστολής. Όπως γράφει και η Αθανασίου (2007) συνομιλώντας με τη σκέψη της κριτικού λογοτεχνίας Shoshana Felman, « η μαρτυρία δεν πρέπει να γίνεται κατανοητή ως απλή παρατήρηση, αλλά περισσότερο ως μια «απολύτως μοναδική και αναντικατάστατη τοπογραφική θέση αναφορικά με ένα συμβάν» (σ.243). Ήταν ένα πολύτιμο ντοκουμέντο, ένα τεκμήριο του γεγονότος. Την ίδια στιγμή επιτελούσε το «κέλευσμα» (Derrida, 2000, σ. 19) προς όσες κι όσους μπορούσαν εν δυνάμει να φανταστούν εαυτές και εαυτούς στη θέση του νεκρού σώματος. Σύμφωνα με την Παπαηλία, « η φωτογραφία δεν συνιστά αναπαράσταση αλλά απεύθυνση, δεν εισάγεται σε μια προϋπάρχουσα δημόσια σφαίρα, αλλά τη σχηματίζει»²². Αυτή η δημόσια σφαίρα διέρχεται μέσα από ένα τραύμα που συλλογικοποιείται και αρθρώνει ένα επανορθωτικό κέλευσμα. Ένα κέλευσμα σε δράση, που θα αντισταθμίσει το «ναρκισιστικό τραύμα που προκάλεσε η δημόσια επίδειξη της τρωτότητας» των υποκειμένων (Butler 2002, στο Αθανασίου, 2007, σ. 245). Όταν ρώτησα τον πληροφορητή μου Γ.Κ. αν μπορεί να ανακαλέσει πώς του φάνηκε το τόσο εκτεθειμένο σώμα το νεκρού Καλτεζά, μου απάντησε: «Ήταν ντοκουμέντο αυτή η εικόνα. Σόκαρε εξεγερτικά». Οικειοποιούμαι τη σκέψη των Harold και Deluca, για την εικόνα του βάνουσα δολοφονημένου Emmet Till, για να να πω ότι μέσω ενός είδους οπτικής μετάληψης, τα υποκείμενα καταναλώνουν το αποκείμενο σώμα του Καλτεζά και με αυτή την πράξη μετασχηματίζονται. (Harold & Deluca, 2005/2008, σ. 354)

Το αντιεξουσιαστικό πένθος

Ο μετασχηματισμός για τον οποίο μιλούν οι Harold και Deluca (2005/2008) μαρτυρά ότι το υποκείμενο αποδέχεται να πενήθει και ενδίδει εκούσια στις μεταμορφωτικές του ιδιότητες. Για την Butler (2009) το πένθος σχετίζεται με «τη συμφωνία ενός ατόμου να υποστεί μια μεταμόρφωση» (σ. 69) Κάποια/-οιος πενθεί όταν αποδέχεται ότι μέσω της απώλειας που βιώνει θα αλλάξει, πιθανόν για πάντα. Πώς επηρέασε ο θάνατος του

---

²²Παπαηλία, Π. διάλεξη στο πλαίσιο της ημερίδας «Σώμα και δημόσιος χώρος» (Στέγη του Ιδρύματος Ωνάση και Ίδρυμα Μποδοσάκη,20/10/2015)
<https://www.blod.gr/lectures/soma-kai-dimosios-horos/>

Μιχάλη Καλτεζά τα υποκείμενα που βρίσκονταν στο α/α χώρο και με ποιο τρόπο δημιούργησε νέες υποκειμενικότητες; Ο πληροφορητής μου Γ.Μ. είπε τα εξής:

Εγώ έτσι όπως το αντιλαμβάνομαι, η δολοφονία Καλτεζα ήταν μία ωρίμανση. Ήταν ο πρώτος νεκρός, ήταν κάτι που το είδαμε, το ζήσαμε και συνειδητοποιήσαμε την πραγματικότητα. [...] Όταν ξεκινάς μέσα στη νεότητά σου, είναι περισσότερο το ουτοπικό: θέλω να κάνω αυτό και δεν με νοιάζει. Ο θάνατος ενός ανθρώπου, ενός συντρόφου-παρόλο που εγώ προσωπικά δεν τον ήξερα τον Μιχάλη (σημ. Καλτεζά) - σε προσγειώνει και ορίζει και την αποφασιστικότητά, σου ορίζει το μέλλον σου: Θα συνεχίσω, δεν θα συνεχίσω;

Ίσως στο δίλλημα «θα συνεχίσω ή δεν θα συνεχίσω;», αρθρώνεται άρρητα το ερώτημα αν το υποκείμενο είναι διατεθειμένο να γίνει μέτοχος αυτού του πένθους, άρα και να «μεταμορφωθεί» ή να επιτρέψει να «στοιχειωθεί». Όπως λέει η Gordon (2009), «το να είσαι στοιχειωμένη σημαίνει το να είσαι δεμένη με το ιστορικό και κοινωνικό» παρόν (σ. 190).

Στο *Magic of the State* (1997), ο Taussig μελετά τον τρόπο με τον οποίο οι νεκροί συμβάλλουν στη δημιουργία του έθνους-κράτους. Αποτελούν την πρώτη ύλη για την κατασκευή του συλλογικού εθνικού αφηγήματος, ενώ παράλληλα προσδίδουν μια υπερβατική διάσταση, απαραίτητη για την υποστασιοποίηση του κράτους. Ο Taussig (1997) τοποθετεί το θάνατο στο κέντρο του φαντασιακού που τρέφει- κι από το οποίο θρέφεται- το κράτος. Η Τρίτη Δημοκρατία αναζήτησε την ενοποιητική ισχύ της και μέσα από το αφήγημα των νεκρών που «θυσιάστηκαν για την ελευθερία». Συμψηφίστηκαν «θύματα» και «θύτες» και αποσιωπήθηκαν ιστορικές πτυχές, προκειμένου να κατασκευαστεί ένα ενωτικό εθνικό φαντασιακό.

Από το θάνατο του Κουμή και της Κανελλοπούλου²³, αρχίζουν να αρθρώνονται φωνές που χρεώνουν νεκρούς στο ίδιο το κράτος, καταδεικνύοντας είτε την ελλειπή αποχουντοποίηση των κρατικών θεσμών, είτε τη φενάκη της αστικής δημοκρατίας συλλήβδην. Ο α/α χώρος πλέον αρχίζει να συγκροτεί το ενοποιητικό αφήγημά του γύρω και από τους θανάτους που ορίζει «δικούς του».

---

²³ 16 Νοεμβρίου 1980, δολοφονήθηκαν ο Κύπριος φοιτητής Ιάκωβος Κουμής και η εργάτρια από το Περιστερί, Σταματίνα Κανελλοπούλου - θύματα και οι δύο της αστυνομικής βίας στην πορεία του Πολυτεχνείου του 1980.

Γενεαλογία φαντασμάτων

Κανείς δε μπορεί να ξέρει ποιοι θα προκύψουν απόγονοι του νεκρού, μόλις αυτός πεθάνει, γιατί το να είσαι νεκρός σημαίνει να δίνει τον διαθέτεις τον εαυτό σου στην πιθανότητα υιοθέτησης από απογόνους.²⁴

Η νεκροπολιτική του κράτους φροντίζει μέσα από τους μηχανισμούς του να επενδύσει στον εξαιρετικό χαρακτήρα του συμβάντος, στα ατομικά χαρακτηριστικά των εμπλεκομένων και τελικά να αποπολιτικοποιήσει το νεκρό και το πένθος για αυτόν, καθιστώντας το ιδιωτική οικογενειακή υπόθεση. Ο θάνατος του Καλτεζά καταφέρνει, όμως, να συσπειρώσει ένα συλλογικό υποκείμενο που αποφασίζει να συνδεθεί με αυτόν πολιτικά και αναλαμβάνει να τον πενήσει αγωνιστικά.

Η ιδιοποίηση του νεκρού από τον α/α χώρο είναι η πρώτη πράξη για την επιτέλεση του συλλογικού αγωνιστικού πένθους. Ο όρος εδώ χρησιμοποιείται όπως έχει αναδειχθεί από τον Derrida, την Butler, την Αθανασίου και αρκετές/ούς στοχάστριε/ές που έχουν συμβάλει στην queer κριτική θεωρία. Η απώλεια γίνεται αγωνιστική πρώτη ύλη και το πένθος δύναται να αρθρώσει μια ανταγωνιστική «μνημοπολιτική που ορίζεται από μια διαρκή αμφισβήτηση» σχετικά με το «ποιος/α κατέχει τη μνήμη» (Αθανασίου στο Μπάτλερ & Αθανασίου, 2016, σ. 246). Πρόκειται για ένα πένθος που αναδιατυπώνει την απώλεια με όρους συλλογικής αντίστασης και διεκδικεί την «πενθησιμότητα» των ευάλωτων υποκειμενικοτήτων, των ανάξιων να πενηθούν.

Το λευκό νεαρό αγόρι, ο Έλληνας έφηβος σκοτώνεται από ευθεία βολή στο πίσω μέρος του κεφαλιού. Το εφηβικό της ηλικίας κάνει τη δολοφονία σοκαριστική για το μεγαλύτερο μέρος της κοινωνίας, που για να θρηνήσει το χαμό χρειάζεται να επενδύσει σε αυτή την διάσταση του νεκρού. Ο Καλτεζάς πρέπει να είναι αθώος για να πενηθεί και ο λόγος που είναι καταστατικά αθώος είναι η νιότη του. Η πράξη της ρίψης μολότοφ θα «συγχωρεθεί» στη βάση της εφηβικής επιπολαιότητας.

Ο α/α χώρος επιτίθεται στο δίπολο ενοχής- αθωότητας, όπως έχει διαμορφωθεί από τον κυρίαρχο λόγο και την αστική νομιμότητα που παράγει την ενοχή και την αθωότητα κατά το συμφέρον της κυριαρχίας. «Οι δήμιοι είναι αθώοι. Οι ένοχοι νεκροί», τραγουδούσε το πανκ συγκρότημα Αδιέξοδο στο τραγούδι 38mm, που

---

²⁴ Harrison, 2003, σ. 104

γράφτηκε για τη δολοφονία του Μιχάλη Καλτεζά λίγους μήνες μετά. Οι στίχοι συντάσσουν μια λίστα με τους «αθώους», με τον τραγουδιστή να φωνάζει οργισμένα μεταξύ άλλων «αθώοι αστυνομικοί». Ο αστυνομικός Μελίστας πράγματι μετά από τέσσερα χρόνια θα αφηθεί ελεύθερος, έχοντας περάσει συνολικά δέκα μήνες στη φυλακή.

Μέσα σε αυτή τη συνθήκη, διαμορφώνεται το «αγωνιστικό πένθος» του α/α χώρου, για να χρησιμοποιήσουμε την εννοιολόγηση της Αθανασίου (2017). Μελετώντας το εθνογραφικό παράδειγμα των Γυναικών με τα Μαύρα στην πρώην Γιουγκοσλαβία, αναγνωρίζει στην επιτελέση του πένθους αυτού «τη μετατροπή του «κοινού τόπου» της εθνικής μνήμης σε μια ενοχλητική ετεροπία που από-κανονικοποιεί» τις έννοιες του έθνους, του φύλου (σ. 71). Το αγωνιστικό πένθος αναταράσσει τη συγγενειακότητα και διανοίγει άλλες νοηματοδοτήσεις στο πολιτικό, οι οποίες αναδιατυπώνουν την ισχύ της αγωνιστικής δημοκρατίας.

Το αναρχικό και αντιεξουσιαστικό πένθος διεκδικεί μεταξύ άλλων να πενήθει τον Καλτεζά ως «ένοχο», ως αντιεξουσιαστή. Είναι «δικός τους» νεκρός και θα αποτελέσει ένα σημαντικό κομμάτι του καταστατικού αφηγήματος του νέου αυτού πολιτικού χώρου στην Ελλάδα. Η διεκδίκηση μετά θάνατον της αναρχικής/αντιεξουσιαστικής ταυτότητας του Μιχάλη Καλτεζά σε ένα βαθμό διεκδικεί και την ενηλικίωσή του. Οι γονείς του Μιχάλη Καλτεζά δηλώνουν ότι το παιδί τους δεν είναι αναρχικό²⁵, ενώ στον τάφο του έχει μπει ένα ποίημα συμμαθήτριάς του που μεταξύ άλλων γράφει «στο ντύσιμο ήταν απλός, μα του δώσαν την ταμπέλα αναρχικός» [Εικ.5]. Την ίδια στιγμή α/α χώρος μιλά για τον αντιεξουσιαστή Μιχάλη.

---

²⁵ Το δικαστικό ρεπορτάζ μεταφέρει τον εξής διάλογο.

-Δικηγόρος κατηγορούμενου: Κάποιο συμμαθητές του λένε πώς ο γιός σας ήταν σκληρό παιδί και ροκάς.

-Μάρτυρας: Το παιδί μου ήταν ένα διαμάντι. Δεν ήταν αναρχικός.

Εικ. 5

Χαρακτηριστικό είναι το άρθρο της αναρχικής εφημερίδας Δοκιμή, ενάμιση μήνα μετά τη δολοφονία. Στο πλαίσιο της απόδοσης φωνής στους οικείους του Μιχάλη Καλτεζά, τα λεγόμενα των οποίων διαστρέφονταν στον κυρίαρχο Τύπο, η εφημερίδα δημοσιεύει παράλληλα δυο συνεντεύξεις που πραγματοποίησε. Η μία με τη μητέρα του Μιχάλη και η άλλη με ένα φίλο του. Στο συντακτικό σημείωμα γράφει:

Η συζήτηση που είχαμε με τη μάνα του Μιχάλη δεν ήταν ιδιαίτερα κατατοπιστική. Η επιφυλακτικότητα που τη διέκρινε δεν άφηνε πολλά περιθώρια για μία περαιτέρω διεύδυση στην ιστορία. Ο «ανήσυχος» και «υπερκινητικός» Μιχάλης- έτσι τον χαρακτηρίζει-δεν καταγράφεται άμεσα από τη συζήτηση αυτή.[...]Αντίθετα μία

συνολικότερη και άγνωστη εικόνα για το ποιος υπήρξε στις καθημερινές τους σχέσεις ο 15χρονος Μιχάλης μας έδωσε ένας φίλος του.²⁶

Στο πένθος συνωστίζονται οι διαφορετικής τάξης συγγενειακότητες. Η έννοια του συλλογικού πένθους αναταράσσει τις κατηγορίες της συγγένειας, του έθνους, της φυλής και του φύλου. Όπως γράφει ο Derrida πρόκειται για ένα πένθος που «αρνείται να περικλειστεί στην εξ αίματος συγγένεια και προτείνεται σε μη οικείους/ αγνώστους» (Derrida, στο Παπαναγιώτου Α., 2020, σ. 224).

Η βιολογική οικογένεια του Μιχάλη Καλτεζά πενθεί τον τραγικό χαμό του παιδιού της. Η πολιτική οικογένεια του α/α χώρου «υιοθετεί» το Μιχάλη Καλτεζά με το θάνατό του. Τον τοποθετεί στο δικό της αγωνιστικό πάνθεον. Στην κηδεία του νεαρού αγοριού η οικογένεια Καλτεζά αποχαιρετά τον εγγονό, γιο και αδερφό Μιχάλη και τον καλωσορίζει ως φάσμα ο α/α χώρος. Η Butler (2006/2008) απαντώντας στην κοινή παραδοχή ότι η θλίψη ιδιωτικοποιεί άρα και αποπολιτικοποιεί, διατυπώνει την άποψη ότι η θλίψη «εφοδιάζει με μια περίπλοκη αίσθηση πολιτικής κοινότητας και ότι αυτό το κάνει πρώτα απ' όλα φέρνοντας στο προσκήνιο τους σχεσιακούς δεσμούς που έχουν επιπτώσεις στη θεωρητικοποίηση της θεμελιώδους εξάρτησης και της ηθικής [ethical] ευθύνης» (σ. 71).

Η συνάθροιση στο νεκροταφείο Ζωγράφου μοιάζει με συγκέντρωση διαμαρτυρίας.

Η θρησκευτική κηδεία συνυπάρχει με την άθρη και «αθυρόστομη» πολιτική διαμαρτυρία ως ένα παράδοξο όλον. Τα τελετουργικά συμπληρώνουν συγκρητικά το ένα το άλλο και αποτελούν μια δέσμευση για το «ατελεύτητο» πένθος (Derrida, 2000, σ. 126) που είναι υπόθεση του συλλογικού σώματος. Πλάι στους συγγενείς του δεκαπεντάχρονου βρίσκονται πολλές νέες και νέοι που ποτέ πριν δεν είχαν επαφή μαζί του και φωνάζουν οργισμένα συνθήματα: «Μπάτσοι, γουρούνια, δολοφόνοι», «το αίμα κυλάει εκδίκηση ζητάει», «Αλήτες είναι τα ΜΑΤ και οι ασφαλίτες».

Τα συνθήματα που ακούγονται δίνουν τον τόνο της διαμάχης. Κεντρικός εχθρός η αστυνομία όπως και πριν, αλλά με δραματικά επικαιροποιημένο τρόπο. Μεταξύ άλλων ακούγεται το σύνθημα «Μιχάλη ζεις, εσύ μας οδηγείς», κέλευσμα που δεν απευθύνεται στο Μιχάλη που ήταν, αλλά στο Μιχάλη που γίνεται με το θάνατό του. Το κέλευσμα αρθρώνεται ως διαμεσολαβημένη προσταγή προς το σύνολο του πολιτικού

---

²⁶ εφημερίδα Δοκιμή, 26/12/1985

χώρου που το εκφωνεί και ως μια διαρκής αγωνιστική δέσμευση. Το όνομα του Μιχάλη είναι το δοχείο μέσα στο οποίο θα χωρέσουν τα αγωνιστικά προτάγματα αυτού του πολιτικού χώρου και τον οποίο θα μετασχηματίσει στοιχειώνοντάς τον. Στην ανάλυσή του για τα φαντάσματα, ο Derrida (2000) μιλά για την έννοια του εξορκισμού ως «την επίκληση που προκαλεί την έλευση δια της φωνής και συνεπώς φέρνει εξ ορισμού εκείνο που δεν είναι εδώ, την παρούσα στιγμή της επίκλησης» (σ. 56). Τα άτομα που φωνάζουν το σύνθημα, απευθύνονται στο Μιχάλη σε δεύτερο ενικό. Του ζητάνε να δώσει το κέλευσμα. Με άλλους όρους, μέσα από αυτή την έγκληση τοποθετείται ένα υποκείμενο στο συλλογικό φαντασιακό του α/α χώρου, εξ ονόματος του οποίου νομιμοποιείται να δρα αγωνιστικά.

Η κηδεία του Καλτεζά φόβισε την κυβέρνηση η οποία μάλιστα διέκοψε την κυκλοφορία των λεωφορείων προς το κοιμητήριο Ζωγράφου. Η Ν.Β. είναι η μόνη από τα άτομα που συνομίλησα η οποία βρέθηκε στην κηδεία και μου μετέφερε την δική της αίσθηση:

Στην κηδεία πήγαμε όλοι. Ήταν κηδεία τεράστια, βουβό το κλάμα ήταν ένα απίστευτο πράγμα. Είχε πάρα πολύ κόσμο, δεν μπόρεσα να μιλήσω με τη μάνα του ή με αυτούς που θέλαμε όλοι να δώσουμε συλλυπητήρια. Ήταν απίστευτο, ήταν ανατριχιαστικό.

Από την άλλη ο Γ.Μ. μου λέει:

Στην κηδεία δεν πήγα, ο αγώνας είναι αλλού. Ο καθένας αναλαμβάνει ασυνείδητα να παίξει διάφορους ρόλους. Δεν υπήρχε συγκρότηση που να λέει εσύ θα κάνεις αυτό, εσύ θα κάνεις εκείνο. Ο καθένας ανάλογα με το χαρακτήρα του και ανάλογα με τη συλλογικότητα που ανήκε έπαιρνε και το ρόλο που ήθελε.

Οι νεκροί αθροίζονται σε ένα πένθος που ξεπερνά το ατομικό σώμα και αφορά στην πολιτική ιστορία ενός χώρου που αρχίζει «να μετρά νεκρούς» όπως λένε τα ίδια τα υποκείμενα. Ο Γ. Μ. λέει:

Είχαμε και πριν νεκρούς τον Κουμή ,την Κανελλοπούλου, είχαμε νεκρούς σαν κοινωνία, όχι σαν αναρχικοί. Νομίζω ότι αυτό που ρίγησε την κοινωνία ήταν το ηλικιακό περισσότερο. Στο χώρο αυτό που έκανε αίσθηση ήταν το ότι χτύπησαν δικό μας. Χτυπήθηκε ο δικός μας, όχι το παιδί.

Οφείλουμε, παράλληλα, να παρατηρήσουμε το εξής: το 1985, η πλειοψηφία των πληροφορητριών/ών μου ήταν ηλικία του Μιχάλη ή δύο με τρία χρόνια

μεγαλύτερές/οί του. Το νεαρό της ηλικίας του Καλτεζά και ο τρόπος με τον οποίο δολοφονήθηκε τις/τους ενέπλεξε στα γεγονότα μέσω πολλαπλών ταυτίσεων.

Παραθέτω τα λόγια του Γ.Σ.:

Ο Τσουτσουβής ήταν λίγους μήνες πριν, αλλά εντάξει, πέθανε με το όπλο στο χέρι, δεν τον φάγαν πισώπλατα. Δεύτερον, είναι με ποιον ταυτίζεσαι. Ο Τσουτσουβής ήταν πιο μυθική φιγούρα, ένας μυστήριος τύπος. Ο άλλος ένιωθε ότι θα μπορούσες να είσαι εσύ στη θέση του. Ότι σημάδευαν εσένα. Όταν σκότωσαν τον Τσουτσουβή δεν σημάδευαν εσένα, σαν κοινωνική φιγούρα. Σαν χώρο σε σημάδευαν.

Το οριστικό άθροισμα των οικείων νεκρών επιτελέστηκε «στο δρόμο», μέσα από εξεγερτικές πρακτικές που στοιχειώνονταν από τα φαντάσματα του Καλτεζά. Με το θάνατό του συνδέονται αναδρομικά όλες και όλοι «οι νεκροί της Δημοκρατίας». Όσες κι όσοι δολοφονήθηκαν από την αστυνομική βία του μεταπολιτευτικού κράτους. Ποιους νεκρούς επιλέγει να ιδιοποιηθεί ο αναρχικός χώρος; Παραθέτω ενδεικτικά ένα χαρακτηριστικό γεγονός, όπως περιγράφεται στην αναρχική εφημερίδα Δοκιμή:

Την Τρίτη στις 27/11 γίνεται συγκέντρωση στα Προπύλαια. Οι δυνάμεις καταστολής απαγορεύουν την πορεία. Βλέποντας ότι η πορεία θα γίνει έτσι κι αλλιώς, προσπαθούν να θέσουν όρους. Ζητάνε ονόματα 6 υπευθύνων. Τους δίνεται η : «Τρία ονόματα έχουμε να σας δώσουμε: Κουμής, Κανελλοπούλου, Καλτεζάς».²⁷

Ζωντανοί και νεκροί που θεωρούν εαυτούς συντρόφους συνυπάρχουν σε μια σφαίρα όπου νεκροί και ζωντανοί στρατεύονται σε ένα μέλλον ελευσόμενο. Ο Derrida (1993/2000) προτείνει τον όρο «επερχόμενο» αντί για «μελλοντικό» επιχειρώντας να περιγράψει μια σχέση με το μέλλον που δεν είναι εσχατολογική. «Μια αναμονή χωρίς αναμονή» όπως λέει ή ένας «μεσσιανισμός χωρίς μεσσιανικότητα» (σ. 80, 86). Αυτός ο αρνητικός μεσσιανισμός, όπως τον ορίζει η Αθανασίου (2013/2016), σμιλεύει μια «ατελή, αποδιαρθρωτική και ριζικά ανοιχτή χρονικότητα» (Butler & Αθανασίου, 2016, σ. 187). Στο πλαίσιο αυτής της χρονικότητας, διαμορφώνεται μια επιτελεστικότητα που συναρθρώνει το οργισμένο «εδώ και τώρα» με τα φαντάσματα που έρχονται από το παρελθόν αλλά εργάζονται για το επερχόμενο, ή όπως γράφει αλλού ο Derrida (1993/2000) για το μέλλον που έρχεται από τα πριν (σ. 54, 86). Γίνεται δυνατή η ανάδυση μιας «χειραφετητικής υπόσχεσης» (Derrida , 2000, σ. 97), μιας

---

²⁷ εφημερίδα Δοκιμή, 26/12/1985

εμπειρίας που παράγει «νέους τρόπους δράσης, πρακτικής και οργάνωσης» και όχι μια χιλιαστική φαντασίωση. Η στοιχειολογία (hauntology)²⁸ του Derrida δίνει τον αναλυτικό δρόμο για την ανασηματοδότηση της απώλειας και του τραύματος, αλλά και της πολιτικής πράξης και του υποκειμένου. Διατυπώνει μια έκκεντρη οντολογία της παρουσίας, που παρότι διέρχεται μέσω ενός λόγου για το φασματικό, «ενέχει την επιστροφή σε ένα είδος σωματικής παρουσίας, έστω κι αν αυτή έχει εκτοπιστεί, διαμελιστεί, εγκλειστεί ή αποκλειστεί» (Αθανασίου, στο Μπάτλερ & Αθανασίου, 2016, σ. 34). Η στοιχειολογία (hauntology) επομένως ενθαρρύνει μια τροπικότητα αντίστασης που διαρκώς διαστέλλεται για να συμπεριλάβει τις φασματικές απουσίες της. Στοιχειώνεται από όσες/όσους/όσα δεν είναι πιά ή δεν είναι ακόμα και από «τα αναφομοίωτα υπολείμματα του οντολογικού της ορίζοντα» (Αθανασίου, στο Μπάτλερ & Αθανασίου, 2016, σ. 34).

Αναδιαπραγματεύσεις χρέους

Ο θάνατος γεννά χρέος. Ο Harrison (2005) συμπεραίνει ότι όπου και να κοιτάξει κανείς, σε όλο το εύρος του ανθρώπινου πολιτισμού, θα εντοπίσει αυτό που θα λέγαμε υποχρέωση απέναντι στο νεκρό (σ. 143). Αυτή η υποχρέωση παίρνει τη μορφή εντεταλμένου χρέους που παράγει μια ηθική τάξη και συγγενειακότητα η οποία ορίζεται με όρους θρησκευτικούς, οικογενειακούς, πολιτικούς και κοινωνικούς. Οι νεκροί δεν πεθαίνουν. Ή ακόμα πιο συγκεκριμένα, οι νεκροί εργάζονται, ορίζουν το κοινωνικό και πολιτικό γίνεσθαι των ζωντανών με τρόπους διαφορετικούς.

Η μετουσίωση των νεκρών σε φασματική ύλη που στοιχειώνει την πράξη και τη συνείδηση των ζωντανών, εκφέρει μια κλήση ή κέλευσμα, κατά την μετάφραση του Παπαγιώργη, προς τους ζωντανούς. Στα Φαντάσματα του Μάρξ (1993/2000) διαβάζουμε ότι, «αυτός ο φασματικός κάποιος άλλος μας κοιτάζει, δεχόμαστε το βλέμμα του, εκτός πάσης συγχρονίας, πριν και πέρα από κάθε δική μας ματιά, σύμφωνα με μια προτεραιότητα και μια δισυμμετρία που είναι απόλυτες σύμφωνα με μια δυσαναλογία απολύτως ανεξέλεγκτη»(σ. 19). Ο νεκρός ή ο φασματικός άλλος, όπως τον ορίζει ο Derrida, είναι το βλέμμα που μας κοιτάζει, αλλά δε μπορούμε να διασταυρώσουμε. Δεν βλέπουμε ποιος μας βλέπει, ποιος αρθρώνει το κάλεσμα, ποιος

---

²⁸ Ο όρος hantologie παίζει με το hante, που στα γαλλικά σημαίνει στοιχειώνω και το ontologie που σημαίνει οντολογία. Χρησιμοποιώ εδώ τη μετάφραση «στοιχειολογία» του Κιουπκιολή Α., από το Μπάτλερ, Γ., & Αθανασίου, Α. (2016). Απ-αλλοτρίωση: Η επιτελεστικότητα στο πολιτικό (μτφρ. Αλέξανδρος Κιουπκίολης). Αθήνα: Τόπος. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 2013).

θέτει το νόμο, «παραδινόμαστε στη φωνή του [και] δεν μπορούμε παρά να τον πιστέψουμε εξ ακοής» (2000, σ. 19).

Το βασικό κριτικό ερώτημα που φαίνεται να διατρέχει την ντεριντιανή προσέγγιση είναι σε ποιο βαθμό η έννοια της ευθύνης μπορεί να υπάρξει χωρίς να καταφύγει στη θρησκεία ή τη υπερβατικότητα. Ο «μεσσιανισμός χωρίς μεσσιανικότητα» για τον οποίο κουβεντιάσαμε πιο πάνω δίνει τη δυνατότητα να σκεφτεί κανείς την ευθύνη χωρίς να καταφύγει στη θρησκεία ή την υπερβατικότητα. Το κέλευσμα προέρχεται από τον ενικό άλλο και όχι από κάποιο θείο ή υπερβατικό ον. Επομένως, η ευθύνη διατυπώνεται πρωτίστως ως σύνδεση με τον άλλον. Είναι αδύνατο να μπούμε εδώ σε βάθος στο δαιδαλώδες φιλοσοφικό σύμπαν του Derrida. Μπορούμε, ωστόσο, να αξιοποιήσουμε την αναλυτική των φαντασμάτων και την ντεριντιανή εννοιολόγηση του κελεύσματος και της ευθύνης ως ερμηνευτική στρατηγική για τα ερωτήματα που αναδύονται στην περίπτωση που εξετάζουμε.

Με ποιο τρόπο διατυπώθηκε η έννοια του χρέους από τον α/α χώρο; Πώς αναμετρήθηκε ο πολιτικός αυτός χώρος με το «καθήκον» απέναντι στο νεκρό;

Εξετάζοντας το πώς ο θάνατος του Μιχάλη Καλτεζά καθόρισε την δράση και τη συνείδηση των υποκειμένων του α/α χώρου, θα πρέπει να λάβουμε υπόψιν κάποιες καταστατικές παραμέτρους του εν λόγω κοινωνικού και πολιτικού χώρου. Όπως αναφέρθηκε και στην εισαγωγική ιστορική πλαισίωση, ο ανταγωνιστικός λόγος εμφανίζεται στη δημόσια σφαίρα με έναν λόγο αρκετά διαφορετικό από αυτόν της παραδοσιακής Αριστεράς. Είναι καλό να θυμόμαστε ότι πρόκειται για έναν χώρο με εσωτερικές αντιφάσεις και κάθε γενίκευση κινδυνεύει να αποκλείσει ή να υπερτονίσει κάποιες τάσεις. Ένα μέρος των υποκειμένων που απαρτίζουν τον α/α χώρο φέρεται να εμπνέεται από το πνεύμα του γαλλικού Μάη του '68 και σε μικρότερο βαθμό το αμερικάνικο Movement²⁹. Όπως γράφει ο Σούζας (2015), «αυτές οι τάσεις επιμένουν σε μια εορταστική/ απολαυστική εκδοχή της συλλογικής δράσης, όπου οι έννοιες όπως 'θυσία', 'αφοσίωση', 'υπευθυνότητα', 'ματαίωση', 'ενοχή', 'μαρτύριο'

---

²⁹ Έτσι χαρακτηρίστηκε η «ανήσυχη» δεκαετία του 1960 στις Ηνωμένες Πολιτείες των Η.Π.Α., κατά την οποία αναδύθηκαν κοινωνικά και πολιτικά κινήματα ενάντια στον πόλεμο του Βιετνάμ, φεμινιστικά κινήματα, το κίνημα για τα φυλετικά δικαιώματα, τα πρώτα δείγματα του κινήματος για τα γκέι δικαιώματα, κ.α. Χαρακτηριστικές ιστορικές φυσιογνωμίες, συλλογικότητες και εξεγερτικά συμβάντα (όπως ο Martin Luther King, ο Malcom X, η οργάνωση των Weathermen, οι Μαύροι Πάνθηρες, τα γεγονότα στο Stonewall, κ.α.) θα σημαδεύσουν την περίοδο αυτή, που ονομάστηκε από αρκετούς μελετητές ως «αμερικάνικος Μάης του '68».

απαξιώνονται ως ενδείξεις μιας οπισθοδρομικής λογικής, η οποία αντιτίθεται στο πρόταγμα του άμεσου επαναστατικού μετασχηματισμού της καθημερινής ζωής.» (σ. 42).

Η αποποίηση αυτής της παρακαταθήκης εκ μέρους του α/α χώρου είναι χαρακτηριστική στον τρόπο με τον οποίο διεκδικεί τον «εορτασμό» της επετείου του Πολυτεχνείου. Παραθέτω ενδεικτικά ένα απόσπασμα από το γράμμα της συντακτικής ομάδας του εντύπου Αναρχικός στις 17 Νοεμβρίου του 1986:

Φίλε αναγνώστη το νόημα του Πολυτεχνείου -που ήρθες να γιορτάσεις- βρίσκεται πίσω από τις ορδές των μπάτσων που επιτηρούν την τάξη. ΜΑΤ και ΜΕΑ βρίσκονται γύρω σου για να κρύψουν με τα κορμιά τους την ουσία του γιορτασμού. Ξέφυγέ τους, σπάσε τις γραμμές τους, έλα στην καθημερινή εξέγερση, στην κοινωνική εξέγερση που οδήγησε στην ανατροπή. Φτύσε τις νεκρόφιλες γιορτές τους, οι φλεγόμενοι δρόμοι είναι δικοί σου.

Αυτό που διαφαίνεται μέσα από αυτό και παρόμοια τεκμήρια είναι η αναδιαπραγμάτευση του χρέους ή της έννοιας του καθήκοντος απέναντι στους νεκρούς και όχι τόσο η άρνησή του. Όπως αποδεικνύεται και από το πώς αρθρώθηκε ο θάνατος του Καλτεζά από τον α/α χώρο σε επίπεδο λόγου και πρακτικής, τα υποκείμενα δεν αρνούνται το χρέος απέναντι στους νεκρούς, αρνούνται τρόπον τινά τον οριστικό ενταφιασμό τους, τη μνημειοποίηση που τους καθιστά αδρανείς. Αυτό που διεκδικείται είναι το αγωνιστικό και καταχρηστικό πένθος. Ανατρέχω στην εννοιολόγηση της Αθανασίου(2007) για το καταχρηστικό πένθος «ως πολιτική απόκριση στο τι σημαίνει ευθύνη απέναντι στη μνήμη του χαμένου άλλου που ενσαρκώνει την ιστορική ετερότητα» (σ. 228). Η ευθύνη των υποκειμένων είναι να πενήθσουν τον Καλτεζά μαχητικά με τρόπους α-παράδεκτους, αν-ορθόδοξους και α-διανόητους. Αν-αρχικά και αντι-εξουσιαστικά. Ο πληροφορητής μου, Γ.Κ., αφηγείται:

Ο θάνατος δημιούργησε την ανάγκη συγκρότησης. Μπήκε ως ανάγκη απάντησης. [...]Σε μας τέθηκε περισσότερο μία διαδικασία, ας πούμε, φθοράς. Να κάνουμε όσες ζημιές μπορούμε απέναντι σε αυτό. Να μην πάει άκλαυτο, όπως θα έλεγε ένας στο καφενείο ή μία γιαγιά. Οι άλλοι απάντησαν έτσι, η αριστερά μπορεί να το κινήσει και λίγο πιο θεσμικά με το νομικό και με αυτά. Εμείς στο δρόμο.

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω αποσπάσματα, αλλά και από το σύνολο των συζητήσεων που πραγματοποίησα, αν ιδωθούν παράλληλα με την μικρή πορεία που ήδη είχε διαγράψει ο πολιτικός αυτός χώρος, ο θάνατος του δεκαπεντάχρονου αγοριού

δεν δημιούργησε εκ του μηδενός τις πρακτικές του. Περισσότερο θα λέγαμε ότι εντατικοποίησε και ανανοηματοδότησε τις ήδη υπάρχουσες.

Οι δράσεις μπολιάστηκαν με ένα αίτημα. Στοιχειώθηκαν από το κέλευσμα για το οποίο μιλά ο Derrida. Το φάντασμα επιθυμεί. Δεν είναι απλώς μια επιστροφή του νεκρού από το παρελθόν, αλλά κάτι που πάντοτε «περιμένει εσένα» (Gordon, 2009, σ. 192). Οι ζωντανοί με τους νεκρούς έχουν σχέση αλληλεξάρτησης. Ο Harrison (2005) γράφει ότι τους «δίνουμε μέλλον ούτως ώστε να μας δώσουν εκείνοι ένα παρελθόν» (σ. 158). Η σχέση αυτή συντηρείται στη βάση μιας αγωνιστικής επιτελεστικότητας. Με τα λόγια του Γ.Κ.,

Το να τιμάς τη μνήμη των νεκρών είναι το να συνεχίζεις τους αγώνες τους. Η μεγαλύτερη τιμή τους είναι να συνεχίσεις τον αγώνα. [...] Η πρόκληση απέναντι στην ιστορία, αυτό ουσιαστικά κυνηγάς. Παλεύεις να δικαιώσεις οράματα, ιδέες, έννοιες[...]Πρέπει να δικαιώσεις τον αγώνα τους.

Το φάντασμα μιλά διαρκώς και ζητά δικαιοσύνη. Δεν ζητά ποινικές κυρώσεις, τη λογιστική διευθέτηση των εντάσεων ή την αποκατάσταση ενός σφάλματος. Είναι μια «δικαιοσύνη πέραν του δικαίου», ένα «ανυπολόγιστο δώρο και ιδιοτυπία της μη οικονομικής έκ-θεσης στους άλλους»(Derrida, 2000, σ. 38-39, 36). Η διεκδίκηση για την δικαιοσύνη δεν μπορεί λοιπόν παρά να είναι απείθαρχη και να αναταράσσει διαρκώς τα όρια του διανοητού. Διεκδικεί στο όνομα μιας δικαιοσύνης «όχι ακόμα εδώ» και σε μια εξαρθρωμένη χρονικότητα -«*out of joint*» (Derrida, 2000, σ. 32-36). Το κέλευσμα είναι διασπαρμένο, συναντά τις ετερότητες που απαρτίζουν το συλλογικό υποκείμενο και πληθυντικοποιείται. Διαμορφώνεται ως συλλογική ευθύνη απέναντι σε κάτι που είναι πια όλων και όχι ενός.

Το πένθος στα οδοφράγματα/Οι νύχτες του Μιχάλη

Κάθε φορά που γίνονταν επεισόδια άκουγες "αυτές οι νύχτες είναι του Μιχάλη".

Μέχρι το Πολυτεχνείο το 90. Μετά τελείωσε. Κηδεύτηκε ουσιαστικά. Με την εικοσαήμερη κατάληψη³⁰ του Πολυτεχνείου, η βία που άσκησε ο αναρχικός χώρος ήταν το κύκνειο άσμα αυτής της νεολαίας το 85- 90. Αυτό το κομμάτι όπου και το έζησε και το έφτασε, όπου το έφτασε. Σε επίπεδο απάντησης, σε επίπεδο συγκρότησης, σε επίπεδο οργάνωσης, σε επίπεδο λόγου πράξης συναισθημάτων, όλη αυτή η πενταετία είναι φορτισμένη από αυτό το πράγμα. Δηλαδή δεν υπήρχε κινητοποίηση που να μην αφορούσε και αυτό.³¹

Πράξεις αντι-βίας που έκαναν επίκληση στο δεκαπεντάχρονο Μιχάλη, καταλήψεις σε πανεπιστημιακά ιδρύματα, αθρόα παραγωγή κειμένων αλλά και παρεμβάσεις που επανοικειοποιούνταν τις επίσημες τακτικές μνημειοποίησης: όλα αποτέλεσαν τις όψεις ενός μαχητικού, μετασχηματιστικού πένθους. Ο Μιχάλης που επικαλούνται τα συνθήματα γίνεται ο φασματικός αυτουργός των δράσεων του α/α χώρου για εκείνα τα χρόνια. Όπως εντοπίζουμε σε τεύχος της εφημερίδας *Αναρχία* και μας βεβαιώνει και ο Κ.Γ. που συμμετείχε, στην πορεία του Πολυτεχνείου του 1987: «το μεσημέρι γίνεται από ομάδα μετονομασία της Στουρνάρας (sic) σε οδό «Μιχάλης Καλτεζάς, δολοφονθέντος από το κράτος την 17^η Νοεμβρίου». Έχει ιδιαίτερη σημασία ότι όλα τα παραπάνω συμβαίνουν τη στιγμή που ακόμα εκκρεμεί η τελική ετυμηγορία της δικαιοσύνης για την υπόθεση. Όταν πια το 1990 το δικαστήριο αποφαινεται προσχηματικά την ενοχή του Μελίστα, ουσιαστικά αθωώνοντάς τον, ο α/α χώρος που πλέον είναι πολυπληθέστερος απαντά με μια από τις πιο μνημειώδεις καταλήψεις στη μεταπολιτευτική Ελλάδα. Μια κατάληψη που κράτησε δεκατέσσερις ημέρες, με συνελεύσεις, συναυλίες, δράσεις και από την οποία πέρασε σχεδόν το σύνολο του ανταγωνιστικού κινήματος της Αθήνας

Μετά την κατάληψη του Πολυτεχνείου και το κλείσιμο της δίκης Μελίστα, το ζήτημα της δολοφονίας του Καλτεζά σταδιακά έφυγε από την προμετωπίδα των κινητοποιήσεων. Ίσως αυτή η κατάληψη να είχε την λειτουργία που περιγράφει στην αρχή αυτής της ενότητας ο πληροφορητής μου Γ.Κ.: «Κηδεύτηκε ουσιαστικά». Το φάντασμα του Μιχάλη συγκέντρωσε ένα αριθμό ανθρώπων πρωτόγνωρα μεγάλο για τα μέχρι τότε δεδομένα του ανταγωνιστικού πολιτικού χώρου. Με την κατάληψη αυτή

³⁰ Στην πραγματικότητα κράτησε 19 ημέρες

³¹ Απόσπασμα από την συνέντευξη με τον Γ.Κ. που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας

άνοιξε ο δρόμος για νέες συσπειρώσεις , καταλήψεις μαθητών που θα ακολουθήσουν τα επόμενα χρόνια και μια διάχυση του α/α λόγου σε νέο και πολυπληθέστερο ακροατήριο. Το φάντασμα του Μιχάλη μπαίνει σε λήθαργο; Μένει στην κρύπτη; Το 2005 κάποια συλλογικότητα τοποθετεί μια μαρμάρινη επιγραφή στο σημείο της δολοφονίας του Καλτεζά στην οδό Στουρνάρη με μια αφιέρωση «Στο Μιχάλη Καλτεζά που δολοφονήθηκε από το κράτος»³² [Εικ. 6].

Εικ. 6

Τρία χρόνια αργότερα και μερικά στενά πιο πάνω ένα άλλο δεκαπεντάχρονο αγόρι δολοφονείται από αστυνομικό. Η εξέγερση του Δεκέμβρη του 2008 για την δολοφονία του αναρχικού μαθητή Αλέξη Γρηγορόπουλου ανασύρει και πάλι το φάντασμα του Καλτεζά μέσα από συνθήματα και κείμενα που συνδέουν τις δυο ιστορίες. Η σύνδεση των δύο ιστοριών που συνέβησαν με διαφορά εικοσιτριών χρόνων, είναι με όρους ιστοριογραφικής μεθοδολογίας ένα μάλλον ριψοκίνδυνο εγχείρημα που χρειάζεται προσεκτική μελέτη του ιστορικού και κοινωνικοπολιτικού συγκείμενου. Το γεγονός όμως ότι τα υποκείμενα που συμμετείχαν στην εξέγερση του 2008 επέλεξαν να χαράζουν αυτό το συνεχές δεν πρέπει να υποτιμηθεί. Μέσα από εκλεκτικούς και μη γραμμικούς συν-αισθηματικούς και ηθικούς δεσμούς, το

³² Επάνω στην μαρμάρινη επιγραφή είναι «γραμμένο» το παρακάτω:
«Ούτε σταγόνα αίμα δεν κύλησε μάταια, τ' άνθος της νιότης μας ποτίστηκε. Η πετρινη ανάσα μας βαφτίστηκε σιωπή και ουρλιαχτό.»

συλλογικό αγωνιστικό πένθος αποδιαρθρώνει το χρόνο και καλεί τους νεκρούς του. Είναι ένα πένθος «αυτοδίκαια ατελεύτητο» (Derrida, 2000, σ. 126) και καταστατικά αναχρονιστικό. Επιτελεί μια πολιτική διαμαρτυρία «που φέρνει μαζί της τους νεκρούς της στις μάχες που οφείλουμε να δώσουμε στο όνομά τους και στο όνομά μας» (Muñoz, 1999, σ. 74).

Κεφάλαιο δεύτερο: Η βία

Εισαγωγή στη βία

Η βία έχει να κάνει με την αδυνατότητα, με την ανθρώπινη κατάσταση και την έννοια της επιβίωσης.³³

Η δολοφονία του εφήβου από αστυνομικό υπάλληλο λίγα μόλις χρόνια μετά την «αποκατάσταση της δημοκρατίας» και εν μέσω «σοσιαλιστικής διακυβέρνησης» φέρνει στην επιφάνεια μια τροπικότητα βίας με την οποία η ελληνική πραγματικότητα έρχεται για πρώτη φορά σε επαφή. Οι οδομαχίες με την αστυνομία, το σπάσιμο βιτρινών, το κάψιμο οχημάτων, οι καταλήψεις σχολών, το αντάρτικο πόλης είναι όλα πτυχές ενός- ευρέος και με αντιφάσεις στο εσωτερικό του- φαινομένου που ανοίγει ένα νέο κεφάλαιο πολιτικής δράσης στην μεταπολιτευτική κανονικότητα.

Αυτό που θα επιχειρήσω να αναδείξω είναι η ποιητική λειτουργίας της (αντι)βίας στο πλαίσιο των γεγονότων που μελετώ, εστιάζοντας στον δημιουργικό και όχι στον καταστροφικό της χαρακτήρα. Μέσα από το ιστορικό παράδειγμα που εξετάζω θα προσπαθήσω να σκεφτώ την βία με διασταλτικούς όρους και να αφουγκραστώ τα κριτικά ερωτήματα που ανακύπτουν. Στο εγχείρημα αυτό, επιστρατεύω μια προσέγγιση επανορθωτικής ανάγνωσης της αντι-βίας, με τον τρόπο που το ορίζει η Kossofsky Sedgwick (2003), επιτρέποντας δηλαδή στην ερμηνευτική διαδικασία να απεμπλακεί από το διυστικό σχήμα καλού/κακού και την «παρανοϊκή στάση»³⁴. Με ποιους τρόπους μπορούμε να αναλύσουμε κριτικά την αντι-βία και την

---

³³ Nordstrom, 2004, σ. 59

³⁴ Όρος που χρησιμοποεί η Sedgwick, για να περιγράψει τον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί μεγάλο μέρος της κριτικής θεωρίας. « Σε έναν κόσμο που δεν χρειάζεται να είναι κανείς παρανοϊκός για να ανακαλύψει στοιχεία συστημικής καταπίεσης, οποιαδήποτε θεωρία εκκινεί από μια μη παρανοϊκή κριτική θέση, έχει καταλήξει να θεωρείται απλοϊκή, υποκριτική ή υποταγμένη. Δεν επιθυμώ να επαναφέρω τη χρήση του παρανοϊκού ως ένδειξη παθολογίας. Μου φαίνεται όμως μεγάλη απώλεια να θεωρείται η παρανοϊκή έρευνα συνεκτατή με την κριτική θεωρητική έρευνα, αντί να θεωρείται ως απλώς ένα είδος γνωσιακής/θυμικής θεωρητικής πρακτικής ανάμεσα σε άλλα, εναλλακτικά είδη» (σ.

επιτελεστική της λειτουργία; Πώς νοηματοδοτούν τη βία τα ίδια τα υποκείμενα που καταφεύγουν σε αυτό το μέσο αγώνα και τι υποκειμενικότητες διαμορφώνονται; Τι διαλεκτικές συγκρούσεις δημιουργεί το ζήτημα της χρήσης βίας εντός του κινήματος;

Πριν ακολουθήσουμε τις ροδεσιές που χαράζουν τα παραπάνω ερωτήματα είναι απαραίτητο να προβληματοποιήσουμε την έννοια της βίας ανατρέχοντας στις επιστημολογίες μέσω των οποίων μελετήθηκε το φαινόμενο.

Ας μιλήσουμε για τη βία

Η βία υπήρξε για πολλά χρόνια ένα παραγνωρισμένο πεδίο από την ανθρωπολογία. Οι παραδοχές γύρω από τη βία περιστρέφονταν σε μεγάλο βαθμό γύρω από το ζήτημα της κοινωνικής και πολιτικής αταξίας και γύρω από ουσιοκρατικές προσεγγίσεις που εξόριζαν τη βία στις παρυφές του πολιτισμικού. Όπως παρατηρεί η Αστρινάκη (2016), «δεν είναι τυχαίο ότι η βία αποτελεί έναν βασικό άξονα διαρκούς (ανα)κατασκευής των μη δυτικών «Άλλων» ως διαφορετικών από το δυτικό «Εαυτό» (σ. 20). Η «δυτική ορθολογική σκέψη», κι εδώ ας συγχωρεθεί η χρήση αυτής της γενίκευσης, έχει επικαθορίσει το πώς συλλαμβάνεται και μελετάται η βία.

Από την δεκαετία του '80, «η βία έγινε ένα πραγματικό booming field, άμα και γνήσιο τέκνο της μετά το 1980 κατάστασης» (Αστρινάκη, 2016, σ. 21). Ο μεγάλος θεωρητικός αναβρασμός, τόσο σε όγκο όσο και σε πολυπρισματικότητα δεν απέδωσε τους αναμενόμενους μεταδομιστικούς καρπούς. Όπως υποστηρίζει η Αστρινάκη (2016), «η αποδόμηση της βίας δεν πραγματοποιήθηκε παρά εν μέρει και αποσπασματικά και δεν οδήγησε σε ριζικές αναθεωρήσεις των υπαρχουσών αντιλήψεων ούτε και σε θεωρητικούς μετασχηματισμούς, όπως συνέβη, για παράδειγμα στη συγγένεια ή το φύλο» (σ. 22).

Η χομπεσιανή θεώρηση για το κράτος Λεβιάθαν ως απαραίτητο ρυθμιστή μιας κοινωνίας που είναι το άθροισμα ατόμων έτοιμων να κατασπαράξουν το ένα το άλλο κατασκευάζει την τομή μεταξύ νόμιμης ορθολογικής βίας που ασκεί ο κυρίαρχος και άλογης προ-πολιτικής βίας των υποτελών στην κυριαρχική εξουσία. Η πρόσληψη αυτή διαρκώς επανεπιβεβαιώνεται μέσα από ένα πλέγμα ιδεολογικών μηχανισμών και αναπαραστάσεων που ευθυγραμμίζουν κάθε περιγραφή της βίας με συμφραζόμενα όπως « διατάραξη της κοινωνικής ευταξίας», «διασάλευση της τάξης», «χάος»,

---

11 Sedgwick, E.,K. , Παρανοϊκή και επανορθωτική ανάγνωση. (μτφρ . Άρης Αναγνωστόπουλος). Αθήνα: Τοποβόρος

«ανομία», κ.α. Με αυτό τον τρόπο καταφέρνει να κανονικοποιηθεί στη συλλογική συνείδηση η έννομη βία, ως εκείνη που θεμελιώνει το νόμο. Με τρόπο σχεδόν αυτόματο κατασκευάζεται ο αντίθετος πόλος: η έκνομη βία, αυτή που καταργεί το νόμο. Νεότερες προσεγγίσεις με ευρύτερο κριτικό ορίζοντα ήρθαν να αναδείξουν άλλες διαστάσεις της βίας στο πλαίσιο της κοινωνικής οργάνωσης και της συγκρότησης των υποκειμένων. Ανθρωπολόγοι -όπως η Nordstrom (2004)- μιλάνε για το κοινωνικό και συναισθηματικό συμφραζόμενο της βίας (σ. 61). Η εθνογραφική της μελέτη αναδεικνύει τους τρόπους με τους οποίους η βία συγκροτεί ταυτότητες και σχεσιακότητες και για το πώς μπορεί να αναδιατάσσει όρια και τελικά να δημιουργεί ιστορία.(Nordstrom, 2004). Για τον Abbink (2000) η βία μπορεί «να είναι σύμφυτη της κοινωνικής ζωής και δεν είναι απαραίτητο να ιδωθεί ως μια αναπάντεχη ή άλογη συμπεριφορά» (σ. 97). Μπορεί να διαμορφώσει habitus και να εμπνέει τη δράση των υποκειμένων, «ακόμα και να «φυσικοποιηθεί» (μέσα από μια πορεία αντίστροφη από τη δυτική), και να θεωρηθεί «φυσική κατάσταση» ή οργανικό μέρος μιας κοινωνίας» (Αστρινάκη, 2016, σ. 24). Από αυτές τις αναγνώσεις αλλά και τη σκέψη της Bulter, της Arendt, του Fanon αλλά και του Labica αντλώ την ιδέα μιας ποιητικής της βίας.

Αυτό που οφείλει να μπαίνει σαν κριτική βάση σε κάθε απόπειρα συζήτησης για τη βία είναι το ότι πρόκειται για μια αχανή περιοχή της ανθρώπινης δράσης. Με τα λόγια του Labica (2021), «το αντικείμενο βία χαρακτηρίζεται από άπειρη έκταση και σχεδόν μηδενική κατανόηση» (σ. 55). Κάθε φορά που κανείς αποφασίζει να μελετήσει τη βία είναι δέον να διαχωρίζει τις πολλαπλές και διαφορετικές εκφάνσεις της που δεν ταυτίζονται ούτε φαινομενολογικά, ούτε και οντολογικά. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι συνιστά ένα πληθυντικό φαινόμενο με πολλαπλές ιστορικές, οικονομικές, πολιτισμικές, πολιτικές, κοινωνικές υποπαραμέτρους. Το αδόκιμο του πληθυντικού «βίες», έχει επιβάλλει τον αποπροσανατολιστικό ενικό της «βίας». Είναι σημαντικό να επισημαίνουμε λοιπόν σε κάθε χρήση του όρου ότι δεν υπάρχει μια τροπικότητα της βίας, ούτε ένα περιεχόμενο σε αυτή ούτε μια και μοναδική πηγή για κάθε φαινόμενο βίας. Η «βία» είναι μια αφαίρεση. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι είναι μια βίαιη αφαίρεση, μια διά της βίας απόπειρα -αφαιρετικής και εκ των υστέρων- ενοποίησης ενός ετερογενούς- και ηθικά μη αναγώγιμου σε μονοσήμαντο σθένος-πεδίου

πρακτικών.³⁵ . Τόσο η Butler όσο και ο Labica συμφωνούν ότι η βία εμφανίζεται και ασκείται σε έναν συγκεκριμένο κάθε φορά ιστορικό ορίζοντα ή αλλιώς, «ανήκει στην τάξη του συγκυριακού» (Labica, 2021, σ. 60). Κάθε χρήση του όρου χωρίς αυτό το δεδομένο είναι ανιστορική, σκόπιμα ή μη δημιουργεί συγχύσεις και κινδυνεύει -όπως φάνηκε και παραπάνω- να οδηγήσει σε ουσιοκρατικές προσεγγίσεις και σε συμψηφισμούς που αποσιωπούν τους συσχετισμούς δυνάμεων στο πεδίο της εξουσίας.

Αντίστοιχες επιστημολογικές και ιδεολογικές κακοτοπιές εντοπίζονται και στον τρόπο που ορίζεται «η μη βία». Το «μη βίαιο» προσδιορίζεται ως μια σταθερή και αναλλοίωτη στον ιστορικό χρόνο έννοια. Αποτελεί τον αντίθετο πόλο του βίαιου και αναλαμβάνει να εκπροσωπήσει το «ηθικό» και το «πολιτισμένο» στη «δυτική» συλλογική συνείδηση. Όπως αντιτάσσει όμως η Butler (2015/2017), «η μη βίαη δράση πραγματοποιείται, μερικές φορές, μέσα στο δυναμικό πεδίο της δράσης και, γι' αυτό, η μη βία σπάνια είναι μια θέση αγνότητας και απομάκρυνσης» (σ. 227).

Η καταδίκη της βίας είναι η περγαμινή δημοκρατικότητα που καλούνται να δώσουν δημόσια οι πολιτικές δυνάμεις, προκειμένου να είναι αποδεκτές στον επίσημο πολιτικό διάλογο. Η πτώση του τείχους του Βερολίνου που σημαίνει και την αρχή του τέλους του «υπαρκτού σοσιαλισμού», κατασκευάζει το πλαίσιο συναίνεσης όλων των πολιτικών δυνάμεων στην αποδοκιμασία της βίας. Κατά τον Labica (2016), «ακόμα κι αν παραδεχτεί κάποιος τον δικαιολογημένο χαρακτήρα μιας βίαιης πολιτικής ενέργειας, δεν θα παραλείψει να καταδικάσει τα μέσα και τα αποτελέσματά της» (σ. 58). Στο ελληνικό παράδειγμα την δεκαετία του '80, η καταδίκη της βίας αποτελεί το δόγμα της εθνικής σύγκλισης και η στάθμη «ευρωπαϊκότητας». Το κράτος, όπως εκφράζεται μέσα από την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ και των κομμάτων που βρίσκονται στη Βουλή, καταδικάζει τη βία των γεγονότων που συμβαίνουν την επαύριον της δολοφονίας Καλτεζά, ενώ σε θεσμικό επίπεδο αθώνει τον αστυνομικό που τράβηξε τη σκανδάλη.

---

³⁵ Κείμενο από τον ιστότοπο <http://Leninreloaded.blogspot.com>, που πλέον βρίσκεται εκτός λειτουργίας. Εδώ αναδημοσιεύεται το παράθεμα με την άδεια του διαχειριστή του blogspot, Μπαλασόπουλου Αντώνη

Η τυφλή καταδίκη της βίας

-Καταδικάζετε την βία απ' όπου κι αν προέρχεται;

-Εξαιρετικά βίαιη η ερώτησή σας, δε βρίσκετε;³⁶

Η βία είναι κομμάτι αυτών που κάνουμε. Δεν καταγγέλλω τη βία. Σιγά μην την καταγγείλω. Θα καταγγείλω τη βία σε ένα κόσμο που δεν έχει βία. Όχι σε αυτόν τον κόσμο.³⁷

Το κυρίαρχο αφήγημα για τη «μη βία» συμπυκνώθηκε στην επωδό της καταδίκης της βίας «από όπου κι αν προέρχεται». Αυτό το «απ' όπου κι αν προέρχεται» φαίνεται ότι δεν καθοδηγείται πάντοτε από μια πασιφιστική στράτευση. Θα λέγαμε ότι είναι η νεοφιλελεύθερα ανακαινισμένη απειλή του κράτους απέναντι στη δυνατότητα των υπεξούσιων να προσφύγουν στο μέσο της κοινωνικής βίας. Συμψηφίζει τα δρώντα υποκείμενα, αλλά και τις γενεσιουργές αιτίες της βίας, στερώντας έτσι από τα υπεξούσια υποκείμενα ακόμα και την στοιχειώδη δυνατότητα της άμυνας.

Η καταδίκη της προσφυγής στη βία αποτελεί μια απολογητική της νέας συναίνεσης, εκεί όπου οι αντιθέσεις των κοινωνικών και ταξικών ομάδων μπορούν και πρέπει να λύνονται μέσα από το διάλογο και τη θεσμική διαμεσολάβηση. Λέξεις όπως συμφιλίωση, σύγκλιση, διάλογος σμιλεύουν επιμελώς το πνεύμα της νέας διακυβέρνησης, αποκρύπτοντας ή αορατοποιώντας τη δομική βία του συστήματος. Εδώ επανέρχεται η σκέψη του Labica (2005/2021), που αναγνωρίζει στην εμμονή με την καταδίκη της βίας μια «σύγχρονη μορφή εθελοδοουλίας». Η εθελοδοουλία αυτή «αποδέχεται την απαξίωση με την οποία αντιμετωπίζουν οι εξουσίες οτιδήποτε μοιάζει με επαναστατική επιλογή, είτε αναφέρεται σε θεωρίες είτε σε ενέργειες είτε σε ανθρώπους και έγκειται στο να μη θιγεί το σύστημα.» (σ. 73). Κάθε προσέγγιση, απ' όπου κι αν προέρχεται, που καταδικάζει τη βία απ' όπου κι αν προέρχεται, εξισώνει τη βία του κυρίαρχου με τη βία των καταπιεσμένων. Η επανορθωτική αναδιατύπωση

---

³⁶ Τζαρέλας, 2015, σ. 77

³⁷ Απόσπασμα από τη συνέντευξη με το Γ.Σ. που έγινε στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας

του εν λόγω ρητού θα μπορούσε να είναι ότι καταδικάζουμε την καταδίκη της βίας απ' όπου κι αν προέρχεται.

Οι απόψεις που προκρίνουν τη «μη βία» έρχονται ωστόσο και από μια διαφορετική δεξαμενή σκέψης και πολιτικών τάσεων. Η Butler (1997/2009) συνηγορεί υπέρ των μη βίαιων τρόπων αντίστασης και προτείνει τη μίμηση των χειρονομιών της βίας, «όχι για να δείξουμε τι σκοπεύουμε να κάνουμε, αλλά για να συμβολίσουμε την οργή που αισθανόμαστε» (σ.228). Υποστηρίζει ότι η μη βία συνιστά μια ενεργό κατάσταση, κατά την οποία η οργή και η θλίψη συγκροτούνται σε έναρθρο λόγο και αποτελεσματική δράση (Butler, 2017, σ. 223-228), μια αναστοχαστική και ιστορικά διαμεσολαβημένη δράση (2017, σ. 227). Αναπόφευκτα, μια τέτοια προσέγγιση βάζει στο επίκεντρο της συζήτησης το τι λογίζεται ως αποτελεσματικότητα σε έναν πολιτικό και κοινωνικό αγώνα, αλλά και σε ποιους θέλει να απευθυνθεί ο λόγος των υποκειμένων.

Ποιο μιλάει, μαζί με ποια και σε ποια απευθύνεται; Ή ποιο ασκεί τη βία, μαζί με ποια και προς ποια κατευθύνεται αυτή η βία;

Εδώ η εστίαση γίνεται στη βία που ασκείται ως ενσυνείδητη πρακτική, ως πολιτικά σταθμισμένη απόφαση που επιθυμεί να εγκαθιδρύσει μια νέα νομιμότητα θεσμισμένη «από τα κάτω». Μια βία που επιθυμεί να αναδιατάξει το κοινωνικό με συλλογικούς όρους και να σφυρηλατήσει ένα νέο ηθικοπολιτικό κόσμο. Στην παρούσα εργασία, εστιάζω στη βία με την οποία ο α/α χώρος αποφάσισε να «απαντήσει» στην δολοφονία του Μιχάλη Καλτεζά προκειμένου να διαυγάσω την ποιητική λειτουργία της αντι-βίας. Ο όρος αντι-βία, επιλέγεται αντί της επαναστατικής βίας ή άλλων όρων που κατά περίπτωση χρησιμοποιούνται, γιατί κρίνω ότι συμπυκνώνει το πνεύμα με το οποίο έδρασαν τα υποκείμενα. Πρόκειται για έναν όρο που συμπεριλαμβάνει ένα σχετικά ευρύ φάσμα πρακτικών, από την άμεση δράση ως την στρατηγική του ένοπλου αγώνα. Εδώ, ωστόσο, δεν θα μιλήσουμε για το κομμάτι των ένοπλων επαναστατικών οργανώσεων, το οποίο το διάστημα αυτό ιδεολογικά εντάσσεται στην επαναστατική αριστερά, αλλά για τις πολύμορφες δράσεις του πολιτικού α/α χώρου που ανέλαβε την πολιτική «κηδεμονία» της μνήμης του δεκαπεντάχρονου Μιχάλη.

Αντι-βία

Ήμασταν υπέρ της κοινωνικής βίας [...]φτιάχναμε όλοι μαζί μπουκάλια, παίρναμε τις βενζίνες. Ήταν κάποια στιγμή που έλεγες «δεν γίνεται! Ως εδώ! πρέπει να αμυνθούμε να κάνουμε κάτι και να επιτεθούμε». Αυτό και πριν τον Καλτεζά. Και στο μεγάλο Πολυτεχνείο που έγινε μετά το δεύτερο χιμείο, έβλεπες πάρα πολύ κόσμο με στυλιάρια με μπουκάλια με πέτρες δηλαδή κοινωνική βία. Αυτό δεν ήταν απομονωμένη, ήταν βία όλου του κόσμου.³⁸

Η απόκριση του α/α χώρου στη δολοφονία Καλτεζά ήταν άμεση και έντονη, ακολουθώντας αλλά και εμπλουτίζοντας το υπάρχον ρεπερτόριο δράσεών του. Οι πρακτικές που ακολουθήθηκαν από τον ευρύτερο ανταγωνιστικό χώρο και η κλιμακούμενη κρατική καταστολή επανέφεραν στην ελληνική δημόσια σφαίρα το ζήτημα της βίας, ως μέσου πολιτικής διαπάλης.

Ξεκινώντας να μιλήσει κανείς για τη σχέση του α/α χώρου με τις πρακτικές βίας στη συγκεκριμένη περίοδο και αναφορικά με την δολοφονία Καλτεζά, θα πρέπει να σταθεί σε μια εγγενή ταξινομική αδυνατότητα. Στο σύνολο των δράσεων που συνέβησαν από τον ευρύτερο α/α χώρο την επαύριον της δολοφονίας, αλλά και σε εκείνες που έγιναν τα προηγούμενα χρόνια και λειτούργησαν σε ένα βαθμό προπαρασκευαστικά, κινούνταν άτομα με σαφή ιδεολογική ένταξη και στοχοθέτηση της βίας που χρησιμοποιούν, αλλά και κάποια με πιο χαλαρή ιδεολογική και πολιτική σύνδεση με τα αμιγώς αναρχικά προτάγματα. Στις ίδιες δράσεις μπορεί να συνυπάρχουν συνειδητοποιημένες/οι αντικρατίστριες/ές μαζί με υποκείμενα που αυτοπροσδιορίζονται ως αντιεξουσιαστές/ές, αλλά και άτομα που έλκονται στο χώρο μέσα από μια πιο ακατέργαστη εχθρότητα απέναντι στην αστυνομία και τη βία της καταστολής. Ο α/α χώρος σε αυτή τη φάση αρχίζει να έχει συμβιωτική σχέση με άτομα από περιθωριοποιημένες κοινωνικές ομάδες, καθώς φαίνεται να είναι ένα δεκτικό κοινωνικοπολιτικό περιβάλλον για τα υποκείμενα που ταξικά και πολιτισμικά δε μπορούν να βρουν ερείσματα στην Αριστερά. Η ροπή προς την «τυφλή βία» με χουλιγκανίστικα χαρακτηριστικά, μπορούσε να βρει διέξοδο στον ευρύ αυτόν πολιτικό χώρο. Το α/α υποκείμενο δεν δαιμονοποιούσε τη βία. Περισσότερο θα έλεγε κανείς ότι υπήρχε μια διαρκής ζύμωση ως προς την σχέση του μέσου με το στόχο, όχι πάντοτε με ομοιοσύσες εσωτερικές τάσεις, αλλά σίγουρα καταφέροντας να πολιτικοποιήσει

---

³⁸ Απόσπασμα από τη συνέντευξη με το Γ.Κ. που έγινε στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας

ένα μέρος κόσμου που διαφορετικά θα είχε μείνει στο κοινωνικό περιθώριο. Με τα λόγια της Ν.Β.:

Υπήρχε και αυτό το πύρκαυλο κομμάτι των χουλιγκάνων πάντα, το οποίο δεν μπορείς να το περιφρουρήσεις, τι να πεις; Ίσα-ίσα που μπορεί να βοηθάει κάποιες φορές και αυτό. Σε αναπτερώνει, γιατί δεν είσαι και ρομπότ ξύλου, δεν το κάνεις επαγγελματικά. Αντί αυτού οι άνθρωποι να πάνε να πουλάνε πρέζα ή να πάνε να κάνουν bodybuilding, αποκτάνε και μία ιδεολογία και βοηθάνε και το κεφάλι τους να τριφτεί.

Η χειραφετητική ανευθυνότητα

Μέσα από τις πρακτικές και το λόγο του, ο *α/α* χώρο της περιόδου αναμετριέται με την έννοια της «ευθύνης». Η ανευθυνότητα ιδωμένη ως χειραφετητική πράξη ή η αναδιαπραγμάτευση του σε ποιον είναι υπόλογα τα συλλογικά υποκείμενα; Παρατίθεται ένα απόσπασμα από κείμενο στην αντιεξουσιαστική εφημερίδα *Αρένα*³⁹, σχετικά με τα συγκρουσιακά γεγονότα που έγιναν στο Κάραβελ⁴⁰.

Σύντροφοι/φισσες προσοχή!! Καμία πρακτική δεν είναι αποτελεσματική αν δεν συνοδεύεται από την δημοσιοποίηση της λογικής της. Καμία πρακτική μας και κανένα αίτημά μας, δεν θα αγκαλιάσει το προλεταριάτο, αν η λογική που το καθοδηγεί δεν γίνει και λογική του προλεταριάτου.

Από την άλλη πλευρά ένα κείμενο που γράφτηκε την ίδια ακριβώς περίοδο κι εστάλη στην αναρχική εφημερίδα *Δοκιμή*⁴¹, ένα χρόνο μετά -επ' αφορμή της δολοφονίας του *Καλτεζά*- απορρίπτει την έννοια της «ευθύνης».

Για μερικούς συντρόφους που καλοπροαίρετα θα θέλαν να γνωστοποιήσουν την ευθύνη τους ,τους λέμε ότι είναι λάθος. Ήταν μια «ανεύθυνη πράξη», δηλαδή τέλεια συνειδητή. Για αυτό δεν ταιριάζει να την διεκδικήσει κανένας, εκτός αν είναι επιδειξιμανής και θέλει να την καταναλώσει ιδεολογικά ή επειδή είναι φανατικός της περιφρούρησης. [...] Η ευθύνη είναι η ενοχή της καρικατούρας[...]Τώρα, αν θέλουν μερικοί να πάρουν την ευθύνη, αφήστε τους να 'αγοράσουν τα σπασμένα και τα καμένα.

Θα ήθελα να διατυπώσω εδώ την άποψη ότι τα δυο αυτά παραθέματα μπορούν εν δυνάμει να ιδωθούν συνθετικά, ως συμπληρωματικές αποκρίσεις πάνω σε ζητήματα

³⁹ Μηνιαία Αντιεξουσιαστική Εφημερίδα «Αρένα», τεύχος Νο 3, Γενάρης 1985,σελ. 2

⁴⁰ Πορεία διαμαρτυρίας και επεισόδια στην επίσκεψη του Λεπέν στο ξενοδοχείο Κάραβελ στις 4/12/1984.

⁴¹ Εφημερίδα *Δοκιμή*, 26/12/1985, σελ. 20

ηθικής, που διαρκώς αναμοχλεύονται από τα υποκείμενα στις πρακτικές αντι-βίας. Ανατρέχοντας στη συζήτηση της Αθανασίου με την Butler (2013/2016) σχετικά με την διάκριση της ευθύνης από την νεοφιλελεύθερη «υπευθυνοποίηση», θα έλεγα - δανειζόμενη τον όρο- ότι το πρώτο απόσπασμα υπερθεματίζει πάνω στην «καταστατική κοινωνικότητα»(Butler, στο Μπάτλερ & Αθανασίου 2016, σ. 157) της άμεσης δράσης⁴². Δηλώνει εμφατικά ότι η «ευθύνη» των υποκειμένων είναι να απευθύνονται στην κοινωνία εξηγώντας το σκεπτικό και το στόχο της δράσης. Μπορεί κανείς να διακρίνει από το σύνολο του χωρίου μια «ενισχυμένη αίσθηση ευθύνης» που μπορεί να εκπορεύεται από την επίγνωση των υποκειμένων για την ιδιαίτερη φύση του μέσου της αντι-βίας. Η Butler (2013/2016) γράφει: «δεν επαίρομαι για την αρετή μου όταν δρω υπεύθυνα, αλλά δίνομαι στην ευρύτερη κοινωνικότητα που είμαι» (σ. 158).

Στο δεύτερο απόσπασμα η/ο/οι συγγραφείς στηλιτεύουν το φαινόμενο της άντλησης συμβολικού κεφαλαίου από τις δράσεις αντι-βίας που οφείλουν-κατά τη γνώμη τους-να μένουν «ορφανές». Παράλληλα χαιρετίζουν την ανευθυνότητα ως πράξη συνείδησης. Η Αθανασίου συζητώντας για την «υπευθυνοποίηση» την περιγράφει ως εργαλείο της νεοφιλελεύθερης ιδιωτικοποίησης, ως την επίκληση της προσωπικής ευθύνης εκεί όπου δεν «υπάρχουν κοινωνικές δυνάμεις, κοινωνικοί στόχοι, αγώνες κι ευθύνες, παρά μόνο οι ατομικοί κίνδυνοι, οι ιδιωτικές έγνοιες και ιδιοτελή συμφέροντα.» (2016,σ. 154). Η δήλωση ανευθυνότητας προβληματοποιεί την «υπευθυνοποίηση». Οι άγνωστες/οι συντάκτριες/ες του κειμένου καταφέρονται εναντίον αυτού που θεωρούν ότι συνιστά «επιδειξιομανία» κι «ενοχή» της υπευθυνότητας, φέρνοντάς μας στο νου την διατύπωση της Butler (2013/2016) για τον «ηθικιστικό ναρκισσισμό ως αντίθετο της ηθικής» (στο Μπάτλερ & Αθανασίου, σ. 158).

---

⁴² «Η Άμεση Δράση στοχεύει στο να πετύχει τους στόχους μας μέσα από την ίδια μας τη δραστηριότητα παρά μέσα από τις δράσεις των άλλων. Αφορά το να ασκούν οι άνθρωποι εξουσία για τους εαυτούς τους. Σε αυτό, διαφέρει από τις μορφές πολιτικής δράσης όπως οι εκλογές, οι ομάδες πίεσης, στη προσπάθεια άσκησης πολιτικής πίεσης μέσω βιομηχανικής δράσης ή μέσω των μέσων. Όλες αυτές οι δραστηριότητες... παραχωρούν την δύναμη μας σε υπάρχοντες θεσμούς οι οποίοι εργάζονται για να μας εμποδίσουν από το να δράσουμε από μόνοι μας για να αλλάξουμε το στάτους κβο. Η Άμεση Δράση αποθαρρύνει μια τέτοια αποδοχή της υπάρχουσας τάξης και λέει πως έχουμε και το δικαίωμα και την δύναμη να αλλάξουμε το κόσμο. Το επιδεικνύει κάνοντάς το. Παραδείγματα Άμεσης Δράσης περιλαμβάνουν οδοφράγματα, πικετοφορίες, δολιοφθορά, καταλήψεις, καρφιά σε δέντρα, απεργίες, καταλήψεις χώρων, επαναλαμβανόμενες απεργίες, επιβραδύνσεις, την επαναστατική γενική απεργία» (Rob Sparrow, Αναρχική Πολιτική και Άμεση Δράση) στο https://geniusloci2017.wordpress.com/2020/09/13/direct_action_anarchism_direct_democracy/

«Στο σπάσιμο και στο κάψιμο δεν έχεις καιρό για χάσιμο»⁴³

Πώς επιδρά η βία στον υλικό κόσμο; Τι επιτελεί ένα καμένο περιπολικό ή μια σπασμένη τζαμαρία τράπεζας; Τα υποκείμενα σε μια κίνηση με συμβολικό πλεόνασμα επιχειρούν να πλήξουν έστω στιγμιαία το αλώβητο κύρος των συμβόλων της κρατικής και καπιταλιστικής κυριαρχίας, σαν μια πράξη βεβήλωσης. Για τον Agamben (2005/2006) «το βέβηλο, το καθαρό, το αποδεσμευμένο είναι το πράγμα που έχει επιστραφεί στην κοινοχρηστία» (σ. 128). Με την πράξη βεβήλωσης το υποκείμενο «απενεργοποιεί τους μηχανισμούς της εξουσίας και επιστρέφει στην κοινή χρήση τους χώρους που η εξουσία είχε κατασχέσει» (σ. 128) και που είχαν διαχωριστεί στη σφαίρα του ιερού. Ακολουθώντας αυτή τη σκέψη, μπορεί κανείς να δει στην πράξη «σπασίματος και καψίματος» συμβολικών σημείων, υλικών και χώρων μια απόπειρα να διατεθεί στο δημόσιο ό,τι ήταν πριν διαχωρισμένο και περιφρουρημένο. Κερδίζεται πρόσκαιρα πρόσβαση στον άβατο ως τότε χώρο και προτείνεται ένας τρόπος προσωρινής αναδιάταξης των διαχωριστικών ορίων (Agamben, 2006, σ. 143). Σε αυτόν τον πρόσκαιρο και διασπορικό χαρακτήρα του μέσου, έγκειται ωστόσο και η αδυναμία του, το τρωτό του σημείο. Όπως σημειώνει και πάλι ο Agamben (2005/2006):

δεν υπάρχει τίποτε όσο εύθραυστο, επισφαλές και πρόσκαιρο όσο η σφαίρα των καθαρών μέσων. Ακόμα και το παιχνίδι, στην κοινωνία μας, έχει έναν επεισοδιακό χαρακτήρα(...) Και κανείς δεν γνωρίζει καλύτερα από τα παιδιά πόσο φρικώδες και ανησυχητικό μπορεί να γίνει ένα άθυρμα όταν τελειώσει το παιχνίδι του οποίου αποτελούσε μέρος (σ. 144).

Ένας άλλος αντίλογος θα μπορούσε να έρθει από τον Taussig. Στο έργο του *Magic of the state* (1997) μιλά για την σημασία της βεβηλωτικής πράξης, του βανδαλισμού και της παραχάραξης (defacement). Η βεβήλωση, όπως λέει, είναι η ιερότερη πράξη. Είναι αυτή που αναδεικνύει την ιερή ποιότητα σε ό,τι έχει να κάνει με το κράτος, οι δραστηριότητες του οποίου έγκεινται ακριβώς στο να προσελκύουν και ταυτόχρονα να αποτρέπουν τη βεβήλωση (σ. 190, 151). Κι αν για τον Agamben (2005/2006) το βέβηλο αποδεσμεύεται από τα ιερά ονόματα και επιστρέφει ελεύθερο στη χρήση των ανθρώπων (σ. 122), για τον Taussig (1997) η βεβήλωση έρχεται να επιβεβαιώσει την ίδια την ιερότητα. Φέρνοντας το παράδειγμα μιας δικαστικής διαμάχης για το κάψιμο της σημαίας του Τέξας (σ. 149), φωτίζει με τον πιο γλαφυρό τρόπο το πώς ένα υλικό αντικείμενο του οποίου η σημασία αποδυναμώνεται μέσα στην καθημερινή χρήση,

---

⁴³ Εφημερίδα Δοκιμή, 26/12/1985, σελ. 20

επανεπιδύεται τη συμβολικότητα και την ιερότητά του τη στιγμή που βεβηλώνεται. Είναι λοιπόν η βεβήλωση των κρατικών συμβόλων τελικά η επανεπιβεβαίωση της κρατικής κυριαρχίας στο συμβολικό πεδίο;

Το ερώτημα δε μπορεί να απαντηθεί απροβλημάτιστα. Γιατί από την άλλη, όπως αποτυπώνεται στις εφημερίδες της επόμενης μέρας, το κράτος ως εγγυητής της ευταξίας φαίνεται να έχει αποτύχει. «Φωτιά και Χάος: η κυβέρνηση ανίκανη να σταματήσει τους αναρχικούς» γράφει το πρωτοσέλιδο της εφημερίδας Ελεύθερος Τύπος την επομένη των ταραχών, ενώ η Απογευματινή «Αναρχία: Καταλύθηκε το κράτος». Ο αντίλογος σε αυτό είναι «περισσότερο κράτος» θα ισχυριστεί εύλογα κανείς, αλλά φαίνεται ότι τα υποκείμενα που άσκησαν πράξεις αντι-βίας είχαν σαν στόχο να καταδείξουν εκκωφαντικά το πλεονάζον αυταρχικό κράτος που ήδη υπήρχε.

Την επομένη της δολοφονίας του Καλτεζά πραγματοποιείται μια πορεία από άτομα που ανήκουν στον α/α και ευρύτερο ανταγωνιστικό χώρο. Η πορεία ξεκινά από το Πολυτεχνείο και κατευθύνεται προς το σημείο που εδραζόταν τότε η Γ.Α.Δ.Α.⁴⁴, στην οδό Σταδίου. Στη διαδρομή γίνονται «σπασίματα» και «καψίματα» σε όλες τις τράπεζες που βρίσκονται κατά μήκος της οδού Σταδίου. Σε όλη την διάρκεια της πορείας ακούγονται τα συνθήματα «Το αίμα κυλάει / εκδίκηση ζητάει», «Αυτή η νύχτα είναι του Μιχάλη» και «Έτσι τιμάμε το Μιχάλη». Η βία εδώ έχει πολύ συγκεκριμένα συμβολικά χαρακτηριστικά, καθώς τα χτυπήματα γίνονται αποκλειστικά σε τραπεζικά καταστήματα. Πρόκειται για μια μαζική χειρονομία που αρθρώνει με θεαματικό τρόπο την αναρχική/αντιεξουσιαστική απόκριση στη δολοφονία.

Τις μέρες εκείνων των ταραχών δημοσιεύτηκε μια φωτογραφία από τα επεισόδια της πορείας αυτής που δείχνει ένα άτομο με κράνος να σπάει με στυλιάρι την βιτρίνα ενός τραπεζικού καταστήματος. Από πάνω του βρίσκεται μια φωτεινή ταμπέλα που γράφει με κεφαλαία γράμματα «Συνάλλαγμα». [εικ. 7] Ποια είναι η ισοτίμηση ενός τέτοιου θανάτου; Στην οικονομία της αντι-βίας, η μεταμορφωτική αλχημεία του χρήματος αναμετριέται με την παραμορφωτική αλχημεία της συλλογικής οργής.

---

⁴⁴ Γενική Αστυνομική Διεύθυνση Αθηνών

εικ. 7

Η πορεία δέχεται επίθεση κι επιστρέφει στο κατειλημμένο Πολυτεχνείο, όπου εκτυλίσσεται ένα ακόμα πεδίο μάχης. Στήνονται οδοφράγματα και όλο το βράδυ γίνονται οδομαχίες μεταξύ αστυνομικών και διαδηλωτριών/-ών, με αποτέλεσμα μεταξύ άλλων να καταστραφούν βιτρίνες και καταστήματα που βρίσκονται στην περίμετρο του Πολυτεχνείου. Τις επόμενες μέρες ο κυρίαρχος Τύπος θα υπερθεματίσει πάνω στο ζήτημα των ζημιών των «απλών καταστηματαρχών», τη λεγόμενη «βιτρινολογία» όπως τη σχολιάζει καυστικά ο α/α χώρος. Από τότε θα αρχίσει να ακούγεται το σύνθημα «εσείς μιλάτε για βιτρίνες, εμείς μιλάμε για ζωές». Ο κυρίαρχος Τύπος προκειμένου να απονομηματοδοτήσει τις πράξεις αυτές χρειάστηκε να υπερτονίσει τις παράπλευρες απώλειες τέτοιων χτυπημάτων ή και να τις κατασκευάσει κατά άλλους, επενδύοντας στο επιχείρημα της «καταστροφής της ατομικής περιουσίας».

Μια άλλη χαρακτηριστική εικόνα από τα γεγονότα εκείνων των ημερών είναι αυτή ενός αστικού λεωφορείου που έχει παραδοθεί στις φλόγες και πάνω του είναι γραμμένη ανορθόγραφα η λέξη «εκδίκηση» [Εικ. 8]. Το λεωφορείο ταυτισμένο με την εργατική και χαμηλομεσαία τάξη, γίνεται ένα θεαματικό τοτέμ καθώς σιγοκαίγεται και το αίτημα της εκδίκησης αποτυπώνεται με τον πιο συμπτυκνωμένο οπτικά τρόπο. Το δημόσιο όχημα μετατρέπεται σε ένα καμβά διαμαρτυρίας, ένα εφήμερο μνημείο για τον Καλτεζά και μια «θαγενής μαρτυρία» για τα γεγονότα που ακολούθησαν. Η ανάδυση της λέξης εκδίκηση, ως συλλογικό παράγγελμα εμπεριέχει την άρνηση διατύπωσης ενός αιτήματος. Σε καμία φωτογραφία αρχείου δεν εντοπίστηκε κάπου γραμμένη η λέξη «δικαίωση» ή «δικαιοσύνη». Θα μπορούσε κανείς να πει ότι η «δικαιοσύνη» αρθρώνει ένα αίτημα προς τον κυρίαρχο, προς την θεσμική δικαιοσύνη και το κράτος, ενώ την ίδια στιγμή απευθύνεται δια της τεθλασμένης οδού στο αδικαίωτο συλλογικό υποκείμενο με μια ήπια ασαφή παραίνεση καρτερικής αγωνιστικότητας. Η λέξη «εκδίκηση» δεν ζητά κάτι από τον κυρίαρχο, αλλά «υπόσχεται» ότι θα επιτεθεί. Η απεύθυνση είναι κυρίως προς το συλλογικό

αγωνιζόμενο υποκείμενο καλώντας το σε δράση. Αυτή η επιτελεστική επαν-οικειοποίηση απηχεί τη σκέψη της Butler (2015/2017) για «τα φορτηγά και τα άρματα μάχης που αχρηστεύονται και πάνω τους ανεβαίνουν ομιλητές για να απευθυνθούν στο πλήθος»(σ. 91). Το υλικό περιβάλλον συμμετέχει στην αγωνιστική δράση. Τα υλικά υφίστανται «λειτουργικό μετασχηματισμό» (σ. 91) και δρουν υποστηρίζοντας την πρακτική.

Εικ. 8

«Ο μόνος δρόμος είναι αντίσταση και πάλη, βενζίνη και μπουκάλι»⁴⁵

Ένα από τα μέσα που είναι ταυτισμένο με τον *α/α* χώρο στις αναπαραστάσεις και τη συλλογική συνείδηση είναι η βόμβα μολότοφ. Από τα κατεξοχήν δαιμονοποιημένα -ή ρομαντικοποιημένα αντίστοιχα- υλικά αγωνιστικής σύγκρουσης, από το 1984-1985 η μολότοφ άρχισε να γίνεται τακτική πρακτική σύγκρουσης του *α/α* χώρου. Η μυθολογία του μέσου είναι σε αρκετές περιπτώσεις δυσανάλογη με τη ζημιά που μπορεί να προκαλέσει, καθώς η «δύναμή» του έγκειται στη θεαματικότητα της ανάφλεξης, στο ότι καταφέρνει να κρατήσει τις αστυνομικές δυνάμεις σε απόσταση ή να προκαλέσει υλικές φθορές από ασφαλέστερη απόσταση. Στη μετέπειτα ιστορία της εν λόγω πρακτικής αδιαμφισβήτητα έχουν υπάρξει και περιπτώσεις με τραγικά αποτελέσματα, που είχαν τεράστιο κόστος για τον πολιτικό αυτό χώρο και επικαιροποίησαν με ένταση τις διάφωνες τάσεις ως προς το ζήτημα αυτής της μορφής αντι-βίας. Παραθέτω ένα

⁴⁵ Σύνθημα που ακούγεται στις πορείες από τα μπλοκ των αναρχικών και αντιεξουσιαστικών δυνάμεων. Λειτουργεί σαν υστερόγραφο στο σύνθημα της Αριστεράς «εμπρός λαέ, μην σκύβεις το κεφάλι, ο μόνος δρόμος είναι αντίσταση και πάλη», με τις/τους αναρχικές/ους να απαντούν «και πάλη και πάλη, βενζίνη και μπουκάλι» υπονοώντας τη χρήση βόμβας μολότοφ.

απόσπασμα από άρθρο με τίτλο «Από το Κάραβελ στο Πολυτεχνείο: κάτι νέο γεννιέται» του Γιώργου Θαλάσση, κατά κόσμον Παναγιώτη Καλαμαρά, συγγραφέα και βασικού μελετητή του α/α κινήματος. Δημοσιεύθηκε το 1986 στο μοναδικό τεύχος της κινηματικής επιθεώρησης Hannibal Ante Portas και αποτυπώνει την ένταση εντός του πολιτικού χώρου σχετικά με τις προϋποθέσεις για την καταφυγή στην αντι-βία.

Είναι χαρακτηριστική και θετική η αυτοκριτική αναρχικών ομάδων σχετικά με την τακτική αυτή του χώρου, αν και ορισμένοι απ' αυτούς τους συντρόφους μας αποκαλούν ειρηνιστές και επαναστάτες του γραφείου, όταν ήδη από τον Μάρτη του '85 τους λέγαμε πως η μολότοφ έχει γίνει προέκταση του πέους τους.

Ο Μιχάλης Καλτεζάς σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία πέταξε μια μολότοφ στην κλούβα όπου βρισκόταν μεταξύ άλλων και ο αστυνομικός Αθανάσιος Μελίστας . Ο τραγικός θάνατος του δεκαπεντάχρονου αγοριού φέρνει την πρακτική της ρίψης μολότοφ στη δημόσια κουβέντα με τρόπους που ενδεχομένως δεν είχε ξαναγίνει ως τότε. Η μολότοφ είναι το σήμα κατατεθέν του α/α χώρου; Μια πρακτική των προβοκατόρων; Η μπαναλιτέ των πορειών διαμαρτυρίας; Σε κάθε περίπτωση, το μεγαλύτερο μέρος της κοινωνίας συμφωνεί ότι το τίμημα που πλήρωσε ο Καλτεζάς για την ενέργειά του ήταν τραγικά δυσανάλογο. Την ίδια στιγμή ο α/α χώρος και ένα μέρος της άκρας αριστεράς «τιμούν τη μνήμη» του Μιχάλη πολλαπλασιάζοντας την τελευταία του δράση . Χαρακτηριστική είναι η φωτογραφία από την κατάληψη του Χημείου (18/11/1985) με τις παραταγμένες μολότοφ πάνω σε ένα τμήμα του οδοφράγματος [Εικ. 9].

Εικ. 9

Αυτό που προκύπτει από τις αφηγήσεις των πληροφορητών μου είναι σημασία που άρχισε να αποκτά η προετοιμασία της βόμβας μολότοφ και ως αυτοτελές τελετουργικό συγκρότησης και δεσίματος της ομάδας. Όπως περιγράφει η Νάνσυ,

Η προετοιμασία της μολότοφ ήταν ένα τελετουργικό. Δεν συμμετείχα με την καρδιά μου εγώ, δηλαδή δεν νομίζω ότι έχω φτιάξει εγώ πολλά μπουκάλια στη ζωή μου, αλλά τα φτιάχναν δίπλα μου οι φίλες μου, οι κολλητές μου και κολλητοί μου. Αυτή ήταν μία διαδικασία που έφερνε την ομάδα κοντά.

Οι πρακτικές αντι-βίας αποτέλεσαν για τα υποκείμενα ένα συγκροτητικό παράγοντα: μια συνθήκη που ενίσχυε τους δεσμούς συντροφικότητας. Ο Fanon (1963/1982) σημειώνει ότι στην επαναστατική δράση «η βία του αποικιοκρατούμενου ενώνει το λαό» (σ. 6). Αντίστοιχα και η Arendt (1970/2020) μιλά για την ανάδυση μιας άλλου είδους «ομαδικής συνεκτικότητας» που συγκροτεί έναν δεσμό -αν και βραχύβιο- ισχυρότερο από όλες «τις μορφές της φιλίας, πολιτικής ή διαπροσωπικής» (σ. 122). Η Ν.Β. μου λέει:

[οι δράσεις αντι-βίας] φέρνουν δέσιμο, γιατί όταν πας να παίξεις το κεφάλι σου συμβαίνει και βλέπεις και τη συμπεριφορά στο δρόμο. Πόσο συντροφική είναι δηλαδή, πράγματα που έχουμε διαβάσει σε βιβλία από πολέμους τα είδαμε. Υπήρχε πόλεμος έπρεπε να αμυνθούμε.

Οι οδομαχίες εκείνων των ημερών διεύρυναν το ρεπερτόριο της αντι-βίας , φανερώνοντας έναν μεγάλο βαθμό επινοητικότητας. Όσο η αντίσταση γίνεται πιο αποτελεσματική, τόσο η βία της καταστολής θα επιστρέφει με νέα ρεπερτόρια, στα οποία με τη σειρά της η αντίσταση θα προσπαθεί να κάμψει μέσω μιας αγωνιστικής ευρηματικότητας . Παρά ταύτα, ο αγώνας αυτός παραμένει πάντοτε άνισος. Η αντι-βία είναι «θεμελιακά ασύμμετρα με την αδιανόητη φονικότητα και κλίμακα της συστημικής βίας» (Κουβελάκης, 2021,σ. 189). Τα υποκείμενα έχουν επίγνωση της τρωτότητάς τους απέναντι στην κυριαρχική βία και το ερώτημα που θέτει η Butler (2006/2008) για το «πώς αντιμετωπίζει τελικά μια συλλογικότητα την τρωτότητά της στη βία» (σ. 95), παραμένει ανοιχτό.

«Οι νόμοι και τα διατάγματα καταργούνται στα οδοφράγματα»⁴⁶

Μια ακόμα σημαντική πτυχή των οδομαχιών που έλαβαν χώρα μετά την δολοφονία Καλτεζά είναι τα οδοφράγματα. Τόσο γύρω από το κατειλημμένο Χημείο όσο και στην κατάληψη του Πολυτεχνείου μια μέρα μετά, οι καταληψίες έστησαν οδοφράγματα με ογκώδη αντικείμενα που μάζεψαν από το δημόσιο χώρο. Όπως σημειώνει ο Traugott, αναφερόμενος στα οδοφράγματα ως ρεπερτόριο σύγκρουσης στην ιστορία των κοινωνικών συγκρούσεων στη Γαλλία(1993/2019), «το στήσιμο οδοφραγμάτων έγινε με κάθε επανάληψή του, μια αυξανόμενη τελετουργική πράξη κατάφορτη με ‘συμβολικές και κοινωνικές λειτουργίες’ (στο Douglas, 2019, σ. 146).

Σε φωτογραφίες από τις καταλήψεις που έγιναν στο Χημείο και το Πολυτεχνείο τόσο τις επόμενες μέρες μετά τη δολοφονία του Καλτεζά, όσο και τα επόμενα χρόνια στο πλαίσιο της επικαιροποίησης του θέματος με την δίκη του αστυνομικού Μελίστα (1988 και 1989) φαίνονται τα αυτοσχέδια οδοφράγματα των διαδηλωτών, «τα τεχνουργήματα της αστακτής εξέγερσης» όπως τα ονομάζει ο Douglas (2019,σ. 136). Χαρτόνια, λαμαρίνες, υλικά μέσα από το πανεπιστήμιο, κάδοι σκουπιδιών, αυτοκίνητα που ήταν παρκαρισμένα στη γύρω περιοχή και ό,τι άλλο ήταν προσβάσιμο και μπορούσε να χρησιμεύσει στην οχύρωση των διαδηλωτριών/ών στοιβάζεται, παρατάσσεται και οριοθετεί το χώρο της σύγκρουσης. Στις φωτογραφίες από τις συγκρούσεις [Εικ.10] γύρω από το Πολυτεχνείο το Σεπτέμβριο του 1988, βλέπουμε ένα οδόφραγμα από ξύλινα αντικείμενα (καβαλέτα, παλέτες σκαμπό, καρέκλες, κ.α.) που πιθανότατα πάρθηκαν από κάποια αίθουσα του Πολυτεχνείου.

Εικ.10

⁴⁶ Σύνθημα τοίχου του αναρχικού και αντιεξουσιαστικού χώρου

Σε άλλες φωτογραφίες, από την κατάληψη του Χημείου αμέσως μετά την δολοφονία Καλτεζά, παρατηρούμε ένα αρμολόγημα (bricolage) από υλικά. Η εφημερίδα Δοκιμή καταγράφει τα γεγονότα.

Η ώρα είναι περίπου 01:00. Η ομάδα «Λυσσασμένοι Ανατροπείς, Αναρχικές Ομάδες Κρούσης» με μερικούς ακόμα, όλοι μαζί τριάντα άτομα περίπου, καταλαμβάνουν το κτίριο του Χημείου ανοίγοντας την είσοδο από τη Ναυαρίνου. Ακριβώς απέναντι βρίσκεται ένα κατάστημα με μικροφωνικές και ηχεία. Ανοίγεται και σε αυτό η πόρτα και παίρνεται ό,τι είναι απαραίτητο για να λειτουργήσει η μικροφωνική εγκατάσταση στην ταράτσα. (Εδώ ας σημειωθεί ότι ο ιδιοκτήτης του καταστήματος δε ζήτησε την ποινική δίωξη των καταληψιών.) Ταυτόχρονα στήνονται οδοφράγματα επί της Ναυρίνου με ό,τι βρέθηκε πρόχειρο στο ισόγειο του Χημείου (μεταλλικές ντουλάπες, καρέκλες, κουτιά, κ.α)⁴⁷

Πάνω στις επιφάνειες των αντικειμένων οι καταληψίες έχουν γράψει συνθήματα που δηλώνουν την οργή τους απέναντι στην αστυνομία με πιο χαρακτηριστικό το σύνθημα «Καλός μπάτσος, νεκρός μπάτσος». Είναι παρόλα αυτά μια απελπισμένη προειδοποίηση από ανθρώπους που μετρούν αντίστροφα μέχρι να συρθούν με σκληρή βία έξω από το κτίριο, όπως έγινε μετά από ώρες διαπραγματεύσεων. Στην ίδια φωτογραφία φαίνεται το σύνθημα «ένοπλη πάλη, Τσουτσουβής» το οποίο συνδέει με έναν άορατο νήμα το νεκρό Καλτεζά με τον δολοφονημένο λίγους μήνες πριν αναρχικό Χρήστο Τσουτσουβή⁴⁸. Το χέρι/τα χέρια που έγραψαν το σύνθημα, διαγράφουν ένα συνεχές πολιτικά συγγενών φαντασμάτων.

Κάθε οδόφραγμα φέρει την ιστορικότητα του ίδιου του μέσου, το οποίο μετράει πάνω από έναν αιώνα ζωής στις οδομαχίες κοινωνικών ομάδων με τις δυνάμεις καταστολής. Σύμφωνα με τον Douglas (2007/2019) «κάθε καινούργια περίπτωση στησίματος οδοφραγμάτων ήταν ταυτόχρονα και μια επαναδιαπραγμάτευση των προηγούμενων στησιμάτων οδοφραγμάτων» (σ. 147). Το κάθε οδόφραγμα χρωστάει την ύπαρξή του στο προηγούμενο τόσο από άποψη ιστορικότητας, όσο και από άποψη τεχνογνωσίας. Ο α/α χώρος φαίνεται να έχει ήδη μια επιχειρησιακή φαρέτρα από την

⁴⁷ Εφημερίδα Δοκιμή, 26/12/1985, σελ. 7

⁴⁸ Στις 15 Μαΐου 1985, ο Χρήστος Τσουτσουβής σκοτώθηκε σε συμπλοκή με αστυνομικούς της Κρατικής Ασφάλειας στου Γκύζη, κατά την οποία σκοτώθηκαν τρεις αστυνομικοί. Είχε αντιστασιακή δράση στην διάρκεια της Χούντας, υπήρξε μέλος του Επαναστατικού Λαϊκού Αγώνα και το 1980 ίδρυσε την Αντικρατική Πάλη

οποία μπορεί να αντλήσει ακόμα και σε επίπεδο αναπαραστάσεων. Είναι πρόσφατη η εμπειρία από την πρώτη κατάληψη του Χημείου (Μάιος 1985), όπου συμμετείχαν πολλά άτομα τα οποία βρέθηκαν και στην κατάληψη για την δολοφονία του Καλτεζά.

Τα οδοφράγματα, οι καταλήψεις και κάθε άλλη ενσώματη δημόσια παρέμβαση από τα εξεγερμένα υποκείμενα καταρρίπτει τον διαχωρισμό δημοσίου και ιδιωτικού. Τα υλικά αναδιανέμονται και ο δημόσιος χώρος αναδιατάσσεται «από τα κάτω» Όπως σημειώνει η Butler (2015/2017), «οι συλλογικές πράξεις συλλέγουν και τον ίδιο τον χώρο» δίνοντας άλλη πνοή στην αρχιτεκτονική και μετασχηματίζοντας λειτουργικά το υλικό περιβάλλον (σ. 90, 91). Η αστακική ύλη αλλάζει χρήση και μορφή και η πόλη γίνεται αλλιώς προσπελάσιμη.

Θέαμα ή δημιουργική καταστροφή;

Βράδυ 17^{ης} προς 18^η Νοεμβρίου του 1985. Ο Ν.Κ., 16 ετών μέλος της ΚΝΕ, έχει έρθει στην Αθήνα, για να συμμετάσχει σε συνέλευση της κομματικής του νεολαίας. Βρίσκεται στα γραφεία του κόμματος την ώρα που μαθαίνει ότι στα Εξάρχεια πυροβολήθηκε από αστυνομικό ένα παιδί στην ηλικία του. Χωρίς δεύτερη σκέψη μπαίνει σε ένα ταξί και κατευθύνεται προς το Πολυτεχνείο.

Έφτασα την ώρα που μετακινούσαν ένα λεωφορείο για να κλείσει ο δρόμος. Το συνέδριο ήταν στον Περισσό, δεν θυμάμαι πως έφυγα. Α, με ταξί έφυγα! Το ταξί μου είπε «σταματάω εδώ, δεν πάω πιο πέρα». Αρχισα να τρέχω και βρέθηκα σε ένα πράγμα... θες να σου μιλήσω με ειλικρίνεια; Σε ένα υπερθέαμα. Φαντασμαγορία. Έπεσα στο θέαμα του κινήματος. Ήταν πολύ θεαματικό για ένα χωριάτη.

Το στοιχείο της θεαματικότητας υπήρξε μια σημαντική παράμετρος στις πρακτικές αντι-βίας. Ο Debord (1971/1986) του οποίου η σκέψη ασκούσε όλο και μεγαλύτερη επιρροή στον αντιεξουσιαστικό χώρο εκείνη την περίοδο, υπήρξε ο βασικός εισηγητής της έννοιας του θεάματος ως εργαλείου πολιτικής ανάλυσης. Δεν μπορεί κανείς να γνωρίζει σε ποιο βαθμό τα υποκείμενα που επικαλούνταν την θεωρία της Κοινωνίας του Θεάματος για την πλαισιοθέτηση των δράσεων αντι-βίας είχαν εντυφώσει στη μελέτη του ντεμπορικού πνεύματος ή όχι. Αυτό που έχει σημασία για την παρούσα εργασία είναι με ποιο τρόπο η έννοια του θεάματος βρήκε ανταπόκριση στις πρακτικές άμεσης δράσης.

Το θέαμα ως «υλοποιημένη ιδεολογία» περιγράφει τα υποκείμενα- θεατές, που απλώς παρακολουθούν χωρίς την δυνατότητα να παρέμβουν. Είναι παθητικοί δέκτες μιας διαμεσολαβημένης εικόνας. Όπως γράφει ο Debord (1971/1986), « το σύγχρονο θέαμα εκφράζει [...] αυτό που η κοινωνία μπορεί να κάνει, μέσα όμως σε αυτή την έκφραση, το επιτρεπτό, αντιτίθεται απολύτως στο εφικτό» (σ. 32). Οι δράσεις αντι-βίας επιστρέφουν στα υποκείμενα την δυνατότητα να παρεμβαίνουν άμεσα στη δομημένη υλική και συμβολική πραγματικότητα. Η Arendt (1970/2020) γράφει: «[...]τείνω να πιστέψω ότι μεγάλο μέρος της σημερινής εξιδανίκευσης της βίας οφείλεται στην οδυνηρή ματαίωση της ικανότητας για πράξη στον σύγχρονο κόσμο. Δυστυχώς η αλήθεια είναι ότι στις ταραχές στα γκέτο και στις εξεγέρσεις στις πανεπιστημιούπολεις “οι άνθρωποι συμπράττουν με τρόπο που σπάνια μπορούν να το κάνουν”» (σ. 144). Σε μια εποχή μετατροπής των υποκειμένων σε καταναλωτές μιας έτοιμης πραγματικότητας, η χειροποίητη και σωματική διάσταση των πρακτικών αντι-βίας επιστρέφει στα υποκείμενα μια αίσθηση προθετικότητας. Ο Ingold (2013) σημειώνει ότι «στη σημερινή πραγματικότητα το χειροποίητο είναι ένα σημάδι διάκρισης. Υποδηλώνει μια αίσθηση αυθεντικότητας και αφοσίωσης, την οποία οι άνθρωποι, που όλο και περισσότερο νιώθουν παθητικοί καταναλωτές παρά ενεργοί πολίτες, όλο και περισσότερο νιώθουν να εκλείπει από τις ζωές τους» (σ. 122).

Απέναντι στο θέαμα του καταναλωτικού καπιταλισμού προτάσσεται το αντι-θέαμα της «δημιουργικής καταστροφής». Στη λογική αυτή ο Graeber (2007/2008) αναφέρει ότι η καταστροφή της περιουσίας, αυτό που παραπάνω περιγράφεται ως «σπασίματα» και καψίματα», είναι μια «απόπειρα να λυθούν τα μάγια», η «κυριολεκτική κατάργηση των ψευδαισθήσεων» (σ. 165, 167). Οι υλικές ζημιές στις τράπεζες, τις προσόψεις εταιρειών και επιχειρήσεων επιχειρούν την πρόσκαιρη απομάγευση μέσα από μια βίαιη θεαματικότητα. Η αντι-βία αποπειράται να μεταποιήσει το θέαμα, να επιτεθεί στην εικόνα της καταναλωτικής πόλης και να ανοίξει ρωγμές από όπου θα μπει η πραγματική πραγματικότητα. Η καταστροφή παράγει νοήματα. Και όσο πιο θεαματική είναι η καταστροφή, τόσο ευρύτερη είναι η εμβέλεια της ορατότητας και ακουστότητά της.

Ανατρέχοντας στο παράδειγμα των κοινωνιών πότλατς⁴⁹, ο Bataille (1949/2010) αναφέρεται στο κεφάλαιο που προσδίδει η καταστροφή των καταναλωτικών αγαθών (σ. 95-98). Συνδέει τις κοινωνίες πότλατς με τις καπιταλιστικές κοινωνίες, καθώς η θεαματική καταστροφή καταναλωτικών αγαθών είναι δομικό στοιχείο της καπιταλιστικής οικονομίας. Κι εδώ ίσως ενυπάρχει η δυνατότητα μιας αγωνιστικής αντιστροφής. Σύμφωνα με την παρατήρηση του Graeber (2007/2008) για τη λογική πίσω από τις πρακτικές του black bloc⁵⁰, τα υποκείμενα της καπιταλιστικής οικονομίας καλούνται να καλλιεργήσουν «ένα πάθος ή μια ιδέα απόλαυσης για την καταστροφή περιουσίας, που μπορεί εύκολα να μετατραπεί σε μια απόλαυση καταστροφής των δομών των σχέσεων που καθιστούν εφικτό τον καπιταλισμό» (σ. 199). Το σίγουρο είναι ότι δε μπορεί κανείς να προβλέψει πώς αυτή η λειτουργία θα επικρατήσει της διαρκούς μετατιθέμενης προσκόλλησης στα φетиχοποιημένα εμπορεύματα.

Ο θάνατος του Καλτεζά είναι η πιο οδυνηρή «δαπάνη» της θεαματικής αντιβίας που ασκείται σε εκείνη την επέτειο της 17^{ης} Νοεμβρίου του 1985. Με λόγια του Γ.Σ., «ο πετροπόλεμος με την αστυνομία είναι και μία θεατρικότητα των μητροπόλεων. Στην Παλαιστίνη ας πούμε το πληρώνεις ακριβά. Στην Αθήνα το '85 δεν γίνεται να το πληρώνεις ακριβά!»

Επανορθωτική αντι-βία

Η ενσώματη επιτελεστικότητα της αντι-βίας αναδιατυπώνει έναν συλλογικό τρόπο συνύπαρξης που φέρει το ρίσκο της έκθεσης στην άλλη/άλλον και απέναντι στον ισχυρό Άλλο. Προτείνω να σκεφτούμε αν η έκθεση απέναντι στον ισχυρό Άλλο με όρους αντι-βίας μπορεί να έχει και μια επουλωτική λειτουργία.

Τα σώματα γυμνά από όπλα, εκτίθενται απέναντι στο οπλισμένο και απρόσωπο σώμα της αστυνομίας. Ταλαντώνουν τις φωνητικές χορδές τους μέχρι το όριό τους, τρέχουν, σκαρφαλώνουν, κουβαλάνε, πλέκουν τα χέρια τους σε αλυσίδες, ιδρώνουν

---

⁴⁹ Τελετουργικό έθιμο των λαών της βορειοδυτικής Αμερικής που χαρακτηρίζεται από την απονομή δώρων από τον οικοδεσπότη ή ενίοτε και την καταστροφή υλικών αγαθών με σκοπό την επίδειξη πλούτου και γενναιοδωρίας, με την προσδοκία μιας ανταπόδοσης

⁵⁰ Το μαύρο μπλοκ (αγγλικά: black bloc) είναι συγκροτημένες ομάδες αναρχικών στο πλαίσιο κάποιας πορείας ή διαδήλωσης. Φορούν χαρακτηριστικά μαύρα ρούχα, κράνη ή/και κουκούλες. Η απόκρυψη του προσώπου τους κάνει την ποινική δίωξη δυσκολότερη, σε ενδεχόμενο «εκνομών» πρακτικών. «Τα μαύρα μπλοκ κέρδισαν την προσοχή του κόσμου κατά την διαδήλωση του 1999 στο Σιάτλ, όταν ένα μπλοκ βανδάλισε ιδιωτικές περιουσίες μεγάλων εταιριών όπως της Gap, Starbucks, Old Navy, και άλλων πολυεθνικών στο κέντρο της πόλης» [πηγή: https://en.wikipedia.org/wiki/Black_bloc]

πλάι στα άλλα σώματα, κοιμούνται και ξαγρυπνούν παρέα. Η κρατική βία ξεσπά στο σώμα του Καλτεζά και κάνει τα σώματα των συντρόφων του να βγουν «εκτός εαυτού». Η οργή πια εκδηλώνεται και «εξαρθρώνει» τα υποκείμενα. Αυτό το «εκτός εαυτού», όπως μας λέει η Αθανασίου (2013/2016) «δεν αναφέρεται σε μια ταυτολογική και αυτάρκη ατομικότητα, αλλά σε διαθέσεις απόκρισης προς το γίνεσθαι-από-κοινού-με-την-άλλη» (στο Butler & Αθανασίου, σ. 109)

Η ευθεία βολή του αστυνομικού Μελίστα στο δεκαπεντάχρονο Καλτεζά επιδεικνύει δημόσια την τρωτότητα όλων απέναντι στην κυρίαρχη εξουσία, που την προκειμένη στιγμή είναι το κράτος. Το «ναρκισσιστικό τραύμα» (Butler στο Αθανασίου, 2007, σ. 245) που προκάλεσε η αποκάλυψη της απόλυτης τρωτότητας των υποκειμένων είναι ανοιχτό και ζητά μια επουλωτική συλλογικοποίηση. Μέσα από αυτή την οπτική μπορούμε να επανέλθουμε στο ερώτημα της Butler (2006/2009) σχετικά με το «πώς αντιμετωπίζει, τελικά, μια συλλογικότητα την τρωτότητά της στη βία;» (σ. 95). Η απόλυτη τρωτότητα του υποκειμένου διεκδικεί την πρόσβαση σε μια «επανορθωτική βία», αν μπορούμε να την ονομάσουμε έτσι. Πρόκειται για μια αντιβία που διεκδικεί την αναχαίτιση του φαύλου κύκλου εναλλαγής της βίας που θεσπίζει με τη βία που συντηρεί το δίκαιο (Benjamin, 2014, σ. 29). Η «επανορθωτική αντιβία» προτείνει μια μαχητική αναδιατύπωση της τρωτότητας των υποκειμένων απέναντι στη βία του κυρίαρχου. Ο Γ. Σ. το διατυπώνει ως εξής: «[η αντιβία] δίνει υπερηφάνεια και αυτοπεποίθηση σε αυτούς που το κάνουν. Και δείχνει την απειλή του μέχρι πού μπορείς να φτάσεις».

Ωστόσο, η μαχητική ανασυγκρότηση της τρωτότητας απέναντι στην κυρίαρχη εξουσία και τους συντριπτικά πλεονασματικούς κατασταλτικούς μηχανισμούς της είναι μια απορρητική και ασύμμετρη διαδικασία. Οι φωτογραφίες από τις συλλήψεις που έγιναν το πρωί της 18^{ης} Νοεμβρίου του 1985 κατά την εκκένωση της κατάληψης του Χημείου αποτυπώνουν τα βίαια αμαλγάματα των σωμάτων καταληψιών και αστυνομικών δυνάμεων. Η απόσταση που κατασκεύασαν τα οδοφράγματα καταλύεται και οι αστυνομικοί κουβαλάνε, τραβάνε και σέρνουν τους καταληψίες. Ο Fanon (1961/1982) περιγράφει με πολύ γλαφυρό τρόπο την ενσώματη οντολογία της επαναστατικής βίας. Περιγράφει τη μάχη σώμα με σώμα ως αποκαλυπτική της αναγκαιότητας του υποκειμένου «να ματώσει πραγματικά με κόκκινο αίμα, να απελευθερωθεί από ένα τμήμα της ύπαρξής του που έκλεινε κιόλας μέσα της τα σκουλήκια της αποσύνθεσης» (σ. 195). Αποφεύγοντας κάθε συμψηφισμό μεταξύ της

αποικιοκρατικής συνθήκης από την οποία και για την οποία γράφει ο Fanon, αυτό που αποκτά ιδιαίτερη σημασία στα συμφραζόμενα που εξετάζουμε εδώ, είναι η λειτουργία της βίας ως μια σχέση με το ίδιο το σώμα του δράντος υποκειμένου και απελευθέρωσης από το σώμα που δεν είναι. Η Γαλλίδα φιλόσοφος Elsa Dorlin σχολιάζοντας αυτό το απόσπασμα αναφέρει: «η βία θεσπίζει την αναγκαία μεσολάβηση διά της οποίας (ανα)παρατάσσω το σώμα μου και (ανα)παρατάσσω τον εαυτό μου εντός του σώματός μου, διά της οποίας (επανα)θέτω τον εαυτό μου σωματικά, σαρκικά, σε κίνηση. [...]. Η βία, λοιπόν, δεν είναι κάτι άλλο παρά αυτή η μυϊκή ένταση, συνάμα οδυνηρή και ευφραντική, η οποία με ανακαλεί στο σώμα μου.»⁵¹

Για μια κριτική υπεράσπιση της αντι-βίας

Κλείνοντας αυτή τη συζήτηση σχετικά με την ποιητική επιτελεστικότητα αλλά και τα ειδικά χαρακτηριστικά της αντι-βίας στο ιστορικό μας παράδειγμα, δεν θα πρέπει να αφήσουμε εκτός αναλυτικού κάδρου κάποιες αντινομίες του μέσου.

Κάτι που φαίνεται να απασχολεί τα υποκείμενα που χρησιμοποιούν πρακτικές αντι-βίας είναι η αλλοτριωτική φύση της βίας, που δύναται να οδηγήσει σε φετιχισμό του μέσου. Η πραγματοποίηση του έμφυχου «αντιπάλου», η αυτονόμηση των δράσεων από τον πολιτικό σκοπό και ο απολογισμός με ποσοτικούς όρους ενδέχεται να εγκλωβίζει τα υποκείμενα σε μια βία που καταναλώνει τον εαυτό της. Κατά την Arendt (1970/2020), η βία «εργαλειακή από τη φύση της, είναι έλλογη στον βαθμό που είναι αποτελεσματική και οδηγεί στην επίτευξη του σκοπού που πρέπει να την αιτιολογήσει» (σ. 138). Ας ερμηνεύσουμε το «έλλογο» στοιχείο στο οποίο αναφέρεται η φιλόσοφος ως εκείνο που κάνει το υποκείμενο να οδηγεί την δράση και να μην οδηγείται από αυτήν και όχι ως ένα υπολογισμό που ζυγίζει την αποτελεσματικότητα της πράξης με όρους νεοφιλελεύθερης μετρησιμότητας. Στο βαθμό που η αντι-βία παύει να επιτελείται με ορίζοντα την συλλογική πολιτική συνείδηση των υποκειμένων, συνιστά μια απολιτική πράξη που προσομοιάζει περισσότερο στην βία της εξουσίας παρά σε οποιαδήποτε μορφή επαναστατικής αντι-βίας. Το ίδιο συμβαίνει και με μορφές ατομικιστικής αναρχικής δράσης, ρεύματος που βέβαια δεν απασχολεί την συγκεκριμένη εργασία. Οφείλουμε όμως να παρατηρήσουμε ότι το φαινόμενο ενός «ηρωικού αυτάρκη ατομικισμού» (Αθανασίου στο Μπάτλερ & Αθανασίου, 2016, σ.

---

⁵¹ Dorlin, E. “Το να είσαι εκτός εαυτού: Ο Fanon και η φαινομενολογία της ίδιας μας της βίας”, μτφ. Γιώργιος-Ικαρος Μπαμπασάκης, στο https://www.documenta14.de/gr/south/455_fanon

105) κατατρέπει όλες τις τάσεις του ανταγωνιστικού χώρου, αλλά και της Αριστεράς . Η αποφετιχοποίηση της βίας είναι μια διαρκής διαδικασία που οφείλει να απασχολεί κάθε πολιτικό συλλογικό υποκείμενο που δρα με μέσα αντι-βίας και μάλιστα στο βαθμό που συχνά βρίσκεται στις τάξεις του βρίσκουν έρεισμα ατομικότητες που προέρχονται από περιθωριοποιημένες κοινωνικές ομάδες με εμπλοκή στη μητροπολιτική βία⁵² . Πλάι στο φετίχ της βίας εμφανίζεται παρόλα αυτά και το εξίσου εμπυεδωμένο φετίχ της μη βίας ή το ταμπύ της αντι-βίας. Θα λέγαμε ότι το αίτημα της αποφετιχοποίησης των μέσων αφορά ευρύτερα στους χώρους που εργάζονται πάνω στην ανατροπή της κυρίαρχης εξουσίας και αγωνίζονται για την κοινωνική δικαιοσύνη.

Ο Φουκώ (1976/1982) διαβλέπει ότι «εκεί όπου υπάρχει εξουσία, υπάρχει αντίσταση κι ότι ωστόσο, ή μάλλον από τούτο το ίδιο γεγονός, η αντίσταση αυτή δεν βρίσκεται σε θέση εξωτερική προς την εξουσία» (σ. 119). Η φουκωική σκέψη ενημερώνει αντίστοιχα το δίπολο βίας-αντι-βίας. Όπου υπάρχει βία θα υπάρξει και αντι-βία, η οποία όμως διαμορφώνεται εντός της βίας που την δημιουργεί.

Ο Balibar, διατυπώνει την άποψη ότι η βία είναι πάντοτε προβληματική, γιατί ακόμα και η επαναστατική εκδοχή της, αναπαράγει τις σχέσεις κυριαρχίας που θέλει να ανατρέψει, και αφήνει βαθιά τα ίχνη της σε όποια καταφεύγει σε αυτήν» (στο Κουβελάκης, 2021, σ. 193).

Στο πλαίσιο αυτό οφείλει κανείς να ανιχνεύσει εντός των αγωνιστικών λόγων και πρακτικών ποιες είναι οι εξουσιαστικές νόρμες που, εκούσια ή ακούσια, αναπαράγονται. Τα έμφυλα στερεότυπα, οι ομοφοβικοί ή και αναπηροφοβικοί υπόρηττοι λόγοι συνεχίζουν να είναι παθογένειες των ανταγωνιστικών κινήματων. Η κουβέντα για το αν οι πράξεις αντι-βίας αποτελούν «μάτσο» συμπεριφορά φαίνεται σήμερα να απασχολεί τις πολλαπλές και συχνά διαφωνούσες τάσεις του α/α χώρου. Εκείνο που έχει ίσως αξία να σκεφτεί κανείς προκειμένου να εξετάσει το δύσκολο τούτο ζήτημα, είναι σε ποιο βαθμό μπορεί η κριτική στον ανδροκεντρισμό των α/α κινήματων να ενστερνίζεται άθελά της μια ανάστροφη ουσιοκρατική ματιά. Μήπως δηλαδή ο λόγος αυτός κατασκευάζει την θηλυκή υποκειμενικότητα ως εγγενώς

---

⁵² «Η μητροπολιτική βία δεν είναι μόνο, όπως συχνά νοείται, οι συγκρούσεις με την αστυνομία που συμβαίνουν συνήθως στα κέντρα των μεγάλων πόλεων, εκεί που χτυπά η καρδιά της κρατικής εξουσίας και της εμπορικής ζωής. Γύρω από αυτά τα κέντρα υπάρχουν κι άλλες περιοχές στις οποίες οικοδομούνται αυτόνομοι κόσμοι. Ό, τι συμβαίνει σε αυτούς τους κόσμους συνδέεται και με τα τεκταινόμενα στο οικείο κέντρο της Μητρόπολης. Το τί συμβαίνει π.χ. στο Μενίδι και το Αιγάλεω βρίσκεται σε συνάρτηση με το τί γίνεται στον δήμο της Αθήνας» (Βιδάλη Σ. , <https://www.paskedi.gr/giati-tosi-via-ta-ieleytaia-xronia/>)

πασιφιστική και την αρρενωπότητα ως εγγενώς επιθετική και συγκρουσιακή; Όπως το διατυπώνει η Butler (2006/2009), «το γεγονός ότι είμαστε κοινωνικά συγκροτημένες ως γυναίκες καθόλου δεν μας εμποδίζει να γίνουμε βίαιες και οι ίδιες» (σ. 96). Η Butler προτείνει παρόλα αυτά την «διαφυγή από τον κύκλο της βίας». Άλλες φωνές προτείνουν μια αντιπατριαρχική προσέγγιση ή μια φεμινιστική ματιά πάνω στην αντιβία⁵³, αναζητώντας με ποιο τρόπο θα ενθαρρυνθούν περισσότερες θηλυκότητες να μπορούν να μετέχουν σε πρακτικές αντι-βίας, εφόσον το επιθυμούν. Η αντίστοιχα αρθρώνεται ένα αίτημα για τη «επανοικειοποίηση της βίας των καταπιεστών»⁵⁴. Οφείλω σε κάθε περίπτωση να παρατηρήσω ότι ο αναστοχασμός πάνω σε ζητήματα φύλου, σεξουαλικότητας, τρανς ταυτοτήτων, οικολογίας και εκπαίδευσης που συνάντησα στα περιοδικά, τις μπροσούρες και τις εκδόσεις του α/α χώρου της εν λόγω περιόδου υπήρξε ευρύς και εντυπωσιακά ριζοσπαστικός.

Μια άλλη κριτική συζήτηση σχετικά με το μέσο της αντιβίας περιστρέφεται γύρω από τα όρια του μέσου. Ας επιστρέψουμε στο εθνογραφικό πεδίο της εργασίας για να προβληματιστούμε τον άξονα της συζήτησης αυτής. Είναι σημαντικό να λάβουμε υπόψη πώς νοηματοδοτούνται τα μέσα ανάλογα και με το ιστορικό συμβάν στο οποίο αποκρίνονται. Η αντιβία καθρεφτίζει την βία ενάντια στην οποία συγκροτήθηκε. Τα ίδια μέσα σε άλλο συγκεκριμένο δύνανται να λαμβάνουν και διαφορετικά νοήματα για τα υποκείμενα. Όλες οι πρακτικές που εξετάζουμε στην ενότητα αυτή, πέραν των μακροπρόθεσμων στόχων στο πλαίσιο της συγκρότησης μιας επαναστατικής προοπτικής, οργανώθηκαν γύρω από την οργισμένη και άμεση αντίδραση απέναντι στην φρίκη της δολοφονίας ενός δεκαπεντάχρονου αγοριού από αστυνομικό. Η Arendt (2020) σημειώνει ότι «η βία δεν προάγει υποθέσεις: ούτε την ιστορία, ούτε την επανάσταση, ούτε την πρόοδο, ούτε την αντίδραση-αλλά μπορεί να υπηρετήσει τη δραματοποίηση αδικιών και να τις αναδείξει σε δημόσιο ζήτημα»(σ. 138). Θα τολμήσω να αναταράξω αυτή την συλλογιστική, κάνοντας μια σεβαστική παραχάραξη και να αναδιατυπώσω ως εξής: η αντιβία προάγει την ιστορία, την επανάσταση, την πρόοδο, την αντίδραση επειδή μπορεί να υπηρετήσει στη δραματοποίηση αδικιών και να τις αναδείξει σε δημόσιο ζήτημα. Αυτό που κατάφεραν

---

⁵³ <https://naieisaimisogynis.com/>

⁵⁴ <https://atropa-belladonna.espivblogs.net/2020/01/10/pros-yperaspisi-mias-queer-feministikis-vias/>

μεταξύ άλλων οι παρεμβατικές πρακτικές άμεσης δράσης που ακολούθησαν την δολοφονία του Μιχάλη Καλτεζά ήταν να βγάλουν το «συναίσθημα στο δρόμο»⁵⁵.

Κεφάλαιο Τρίτο: Η οργή

“**Nous avons la rage**”⁵⁶

Το συναίσθημά μου μ' αγκαθωτό σύρμα θα τυλίξω
καθώς εσύ θα κουβαλάς κάποιων άλλων τον χρυσό σταυρό
και με χαρά θα σταυρώνεσαι για κάποιον άγνωστο θεό,
η θέλησή μου θα εκτροχιαστεί και θα σου φτύσει την ψυχή⁵⁷

Διερωτώμαι -παραφράζοντας τη Butler (2006/2009)- αν η οργή μπορεί να ιδωθεί ως πόρος για την διαμόρφωση πολιτικού λόγου και δράσης (σ. 80). Θα ήθελα να εξετάσω, με άλλα λόγια, με ποιους τρόπους μπορούν οι πολλαπλές επιτελέσεις της οργής ως συλλογικού συν-αισθήματος να αναταράσσουν αυτό που είναι διανοητό ή αποδεκτό ως γλώσσα και πρακτική του πένθους στη δημόσια σφαίρα .

Η διάκριση μεταξύ συναισθήματος (emotion) και συν-αισθήματος(affect) αποτελεί μεθοδολογική προϋπόθεση για την προσέγγιση των ερωτημάτων που με απασχολούν εδώ. Ένα ευρύ φάσμα επιστημών, από τις πολιτισμικές και φεμινιστικές σπουδές, τη φιλοσοφία και την κοινωνική ανθρωπολογία ως την γνωσιακή ψυχολογία και τη νευρολογία, μελετά το συν-αίσθημα ως διαφορεικό του συναισθήματος (emotion). Όπως το συμπυκνώνει ο Tygstrup, « τα υποκείμενα έχουν συναίσθημα , ενώ το συν-αίσθημα παράγει υποκειμενικότητες» (2012, σ. 197).

Η θεωρία του συν-αισθήματος (affect theory) εστιάζει στον τρόπο που αυτά «διαμεσολαβούν ανάμεσα στο ψυχικό και το κοινωνικό και ανάμεσα στο ατομικό και το συλλογικό» (Άμεντ, 2018, σ. 132). Το συν-αίσθημα δεν είναι κάτι που έχει το υποκείμενο ή που παράγει αφ' εαυτού του, αλλά κάτι που «περιλαμβάνει τα υποκείμενα και τα αντικείμενα» (σ. 133), κάτι μέσω του οποίου διερχόμαστε ή μέσα στο οποίο κατοικούμε (Tygstrup, 2012, σ. 196). Είναι ο τρόπος με τον οποίο

---

⁵⁵ Αθανασίου Α., σημείωση από τις διαλέξεις στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού προγράμματος σπουδών Κοινωνικής και Πολιτισμικής Ανθρωπολογίας

⁵⁶ Έχουμε την οργή: σύνθημα που επικράτησε στις εξεγερσιακές κινητοποιήσεις του Δεκέμβρη του 2008. Εμπνευσμένο από τη Γαλλίδα ραπερ Kenny Arcana που αφιέρωσε το μουσικό κομμάτι τις La rage στους εξεγερμένους της Ελλάδας.

⁵⁷ Γενιά του Χάους, «Αμόκ», 1989

επικοινωνούν τα υποκείμενα εντός μιας κοινής συνθήκης και ταυτότητας. Με τα λόγια του Muñoz (2006/2018), το συν-αίσθημα περιγράφει «τους αισθητήρες που χρησιμοποιούμε για να ακούμε ο ένας τον άλλον και τις συχνότητες στις οποίες μιλούν και ακούγονται ή, ακόμα πιο σημαντικά βιώνονται ορισμένα υπεξούσια υποκείμενα» (σ. 338).

Με τους όρους του οικονομικού μοντέλου του συν-αισθήματος, όπως εισάγεται από την Ahmed (2018, σ. 132), θα λέγαμε ότι η οργή αποτελεί βασικό νόμισμα του α/α χώρου στο ιστορικό συγκεκριμένο που εξετάζεται. Στόχος μου είναι -και πάλι μέσα από μια «επανορθωτική γραφή» να αναδείξω την οργή ως ένα αντιφατικό συν-αισθηματικό τοπίο που περιλαμβάνει μεταξύ άλλων τη συντροφικότητα και την αγάπη. Μια αγάπη εντελώς διαφορετική από αυτή που σκιαγραφεί η Ahmed(2004/2018) για τον «λευκό εθνικιστή». Ανατρέχω στη σκέψη της Kosofsky Sedgwick (2003), για να δω πώς το συν-αίσθημα προσαρτάται πάντοτε και σε άλλα συν-αισθήματα. Επομένως είναι εφικτό να «αηδιάζεις από ντροπή» , «να ενθουσιάζεσαι από θυμό» ή στην περίπτωση που ερευνώ να εξοργίζεσαι από αγάπη(2003, σ. 19).

Η Ν.Β. στην ερώτηση σχετικά με το τι ήταν εκείνο που την «τράβηξε» στο συγκεκριμένο πολιτικό χώρο απαντά: «Η καλοσύνη. Ότι ήταν με το καλό με το δίκαιο. Ότι ήταν με τους αδύναμους, με αυτούς που είχαν πάντα δίκιο σε όλα. Είχανε δίκιο. Ένωθα ότι είμαι με την πλευρά του σωστού -κατ' εμέ- πολιτικά». Ο Ν.Κ αναθυμάται και μου απαντά: «Η αριστερά και η αναρχία κινείται μεταξύ του φετίχ και της απελπισίας του, γιατί τα καθοδηγεί το δίκιο.»

Οργισμένα λόγια

Η αίσθηση, η πίστη, η ιδεοληψία ή η επίγνωση -αναλόγως πώς αποφασίζει κανείς να το διαβάσει- ότι το «δίκιο είναι με το μέρος μας» διαπνέει το συν-αίσθημα της οργής . Αναρωτιέμαι τι σημαίνει να μιλά κανείς εξ ονόματος του δίκαιου. Είναι ίδιον των λόγων που εκπορεύονται από ιδεολογική, πολιτική ή άλλη στράτευση να διεκδικούν μονοπώλιο στην ηθική και την αυθεντικότητα; Και πάντως θέτοντας ένα τέτοιο ερώτημα, οφείλει κανείς να σημειώνει ότι δεν έχουν όλες οι στρατεύσεις τα ίδια χαρακτηριστικά, άρα δεν μπορούν να εξεταστούν υπό ένα κοινό πρίσμα.

Στα κείμενα που παρήγαγε ο α/α χώρος εκείνη την περίοδο (εφημερίδες, πολιτικά φυλλάδια, προκηρύξεις), αλλά και στην γλώσσα των τοίχων και του δρόμου (συνθήματα, αφίσες, πανό) παρατηρώ ότι κυριαρχεί ένα λόγος εμποτισμένος με οργή.

Η γραμματική της οργής διαχέεται μέσω της αναρχικής/αντιεξουσιαστικής αντι-γλώσσας. Κατά τον Halliday(1978), εισηγητή του όρου, «η αντιγλώσσα είναι ο τρόπος πραγμάτωσης μιας υποκειμενικής πραγματικότητας, όχι απλώς εκφράζοντας την, αλλά δημιουργώντας την ενεργά και διατηρώντας την» (σ. 172). Ορίζει διαρκώς τα στρατόπεδα αντιπαράθεσης -ως επι το πλείστον το κράτος και τους ιδεολογικούς μηχανισμούς του από τη μία πλευρά και τα πραγματικά αλλά και εν δυνάμει αναρχικά/αντιεξουσιαστικά υποκείμενα από την άλλη- και αρθρώνει ρητά ή υπόρρητα μια απειλή απέναντί του. Η θετική συλλογική ταυτότητα, το «εμείς», αντιπαράκειται στον αρνητικό πόλο, στο τρίτο πληθυντικό, τους «άλλους» (κράτος, κυβέρνηση, αστυνομία, ΜΜΕ, οικονομικές ελίτ, κ.α.).

Η οργή για την βία της αστυνομίας προς τον α/α χώρο κορυφώνεται με την δολοφονία του Καλτεζά. Σε μια εποχή που η πολιτική ορθότητα, αλλά και οι αντισπισιστικές⁵⁸ φωνές στον πολιτικό αυτό χώρο δεν είχαν αρθρωθεί δυναμικά, το σύνθημα «Μπάτσοι, Γουρούνια, Δολοφόνοι» αποτελούσε μια ιαχή που ακουγόταν απарέγκλιτα στις πορείες. Μάλιστα σε κάποιες περιπτώσεις το σύνθημα προλογιζόταν με το «και τώρα ένα σύνθημα που όλους μας ενώνει», δηλώνοντας με χιούμορ ότι το κοινό «μίσος» για τη φιγούρα του αστυνομικού δημιουργεί συνεκτικότητα στο συλλογικό υποκείμενο. Σύμφωνα με τη θεωρία της Άμεντ (2004/2018) για την συν-αισθηματική οικονομία, η συν-αισθηματική αξία ορισμένων αντικειμένων μπορεί να θεωρητικοποιηθεί μέσω μιας αναλογίας με το φетиχισμό του εμπορεύματος. Όπως το διατυπώνει η ίδια, «τα αισθήματα εμφανίζονται στα αντικείμενα ή ακόμα και ως αντικείμενα με δική τους ζωή» (σ. 135). Ο ανταγωνιστικός χώρος φетиχοποιεί την ίδια την φιγούρα του αστυνομικού, του «μπάτσου» όπως αποκαλείται, άλλοτε συμβολοποιώντας τον στον απόλυτο βαθμό ως την ενσάρκωση του κράτους και άλλοτε αντικειμενοποιώντας τον και υπονομεύοντας όποιο στάτους εξουσίας κομίζει στο δημόσιο χώρο. Ο Γ.Σ. μου περιγράφει τι είπε προς έναν αστυνομικό σε αψιμαχία στο πλαίσιο πορείας το διάστημα μετά την δολοφονία Καλτεζά: «Όπως είχα πει και σε ένα

---

⁵⁸ Ο αντισπισισμός είναι το ιδεολογικό ρεύμα που αντιτίθεται στο σπισισμό, στον αυθαίρετο διαχωρισμό βάσει του είδους. Κατ' επέκταση απορρίπτει κάθε άποψη που θέτει τους ανθρώπους σε κυριαρχική θέση απέναντι στα άλλα ζώα.

<https://antispe.squat.gr/%CE%BA%CE%B5%CE%AF%CE%BC%CE%B5%CE%BD%CE%B1/%CE%BA%CE%B5%CE%AF%CE%BC%CE%B5%CE%BD%CE%B1-%CF%83%CF%85%CE%BD%CE%AD%CE%BB%CE%B5%CF%85%CF%83%CE%B7%CF%82/%CF%80%CE%B5%CF%81%CE%B9-%CF%83%CF%80%CE%B9%CF%83%CE%B9%CF%83%CE%BC%CE%BF%CF%8D/>

μπάτσο, " ρε μαλάκες ,εσείς είστε το αμορτισέρ. Για να ξεκαβλώνουμε είστε. Δεν γίνεται τα αμορτισέρ να γκρινιάζουν επειδή έχει λακούβες. Αυτή είναι η δουλειά τους, οι λακούβες."»

Άλλα συνθήματα που ακούγονται όπως «μια σφαίρα για κάθε μπάτσο» «Μελίστα θυμήσου πως ζει ο Τσουτσουβής» , «Θάνατος στο Μελίστα», κ.α, δοκιμάζουν το όριο της ρητορικής της οργής και εν δυνάμει αρθρώνουν μια κυριολεκτικά θανάσιμη απειλή. Οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι για μερίδα του ευρύτερου ανταγωνιστικού κινήματος, που είχε εμπλοκή με την ένοπλη πάλη, τα παραπάνω συνθήματα είχαν όντως κυριολεκτική σημασία, όπως αποτυπώνεται στην προκήρυξη ανάληψης ευθύνης από την οργάνωση 17 Νοέμβρη για την ενέργειά της ως αντίποινα στην δολοφονία Καλτεζά. Η παρούσα εργασία δεν ασχολείται με το κομμάτι της ένοπλης πάλης, το οποίο εκείνη την περίοδο ιδεολογικά αυτοπροσδιορίζεται ως επαναστατική αριστερά. Αυτό όμως που έχει ενδιαφέρον να μελετήσει κανείς είναι ότι τα παραπάνω συνθήματα αρθρώνονταν και από υποκείμενα που δεν ενεπλάκησαν στην ένοπλη πάλη.

Προτείνω να εξετάσουμε το ενδεχόμενο ο ρητορικός μαξιμαλισμός που χαρακτηρίζει τη μορφή των συγκεκριμένων συνθημάτων να συνιστά εκ μέρους των υποκειμένων μια συνειδητή πρόκληση των ορίων του αποδεκτού πολιτικού λόγου, αλλά και την ανάγκη να αποτυπωθεί η οργή που δεν χωράει σε λόγια. Τι σημαίνει να φωνάζει μια ομάδα ανθρώπων τέτοια συνθήματα απέναντι σε ένα σώμα αστυνομικών που οπλοφορεί, πυροβολεί και στις περισσότερες περιπτώσεις δεν λογοδοτεί για αυτό; Ποιες είναι οι επιτελέσεις αυτής της «μειονοτικής, επισφαλούς και διακινδυνευμένης οργής»⁵⁹; Τι συμβαίνει όταν ένα άοπλο, γυμνό υποκείμενο απειλεί να «σκοτώσει» έναν οπλισμένο κρατικό υπάλληλο; Τοποθετώ τη λέξη σκόπιμα εντός εισαγωγικών, για να άρω την κυριολεξία από το σημαινόμενο του βιολογικού θανάτου. Η θανατοπολιτική που ασκεί η κυρίαρχη εξουσία «εμπλουτίζει» το σημαίνον του θανάτου. Το κράτος σκοτώνει ποικιλοτρόπως και σε αυτό απαντά η οργισμένη γλώσσα του συγκεκριμένου πολιτικού χώρου. Μέσα από έναν αφορισμό μηδενικού αθροίσματος, το σύνθημα «ή θα πεθάνετε ή θα ζήσουμε», συμπυκνώνει την παραπάνω ιδέα.

---

⁵⁹ Παπανικολάου, Δ. «Θα πενθούμε πάντα σαν παιδιά...» Ρατσισμός, ομοφοβία και θανατοπολιτική· πάλι.

<https://feministiq.net/ratsismos-omofobia-thanatopolitiki-pali/#sdendnote1sym>

Η ρητορική αυτή δημιουργεί μέχρι και σήμερα εντάσεις εντός των πολλών πια συνιστωσών του α/α χώρου και υπάρχουν φωνές που διαφωνούσαν και διαφωνούν με την εκφορά ενός τέτοιου λόγου. Δεν πρέπει καθόλου να υποτιμηθεί η λογοθετική ισχύς των εκφορών αυτών, το πώς μπορούν να διαμορφώσουν τις πρακτικές και τη συνείδηση των υποκειμένων προς ανυπολόγιστες κατευθύνσεις. Σε κάθε περίπτωση όμως, οφείλουμε να δούμε ότι οι πολλαπλές πολιτικές επιτελέσεις το συν-αισθήματος της οργής κατάφεραν στη δεδομένη συγκυρία να αποτυπώσουν μέσα -στην υπερβολική ή όχι- οξύτητά τους κάτι άφατο: την αποπνικτική και αποσιωπημένη «ατμοσφαιρική βία» (Fanon, 1982, σ. 45).

Εμείς είμαστε οι άνθρωποι για τους οποίους οι γονείς μας πάντα μας έλεγαν να μην κάνουμε παρέα⁶⁰

[...]ο δάσκαλος τον ξυλοκόπησε για να το δείξει ότι οι ορισμοί ανήκουν σε αυτούς που ορίζουν και όχι σε αυτούς που ορίζονται.⁶¹

Την πρωτομαγιά του 1977 κυκλοφόρησε μια αναρχική μπροσούρα που έγραφε: «Εμείς είμαστε οι ρομαντικοί, οι προκλητικοί και οι οργισμένοι». Εννιά χρόνια αργότερα οι καταληψίες του «πρώτου Χημείου», το 1985, έγραφαν «Είμαστε τρελοί κι ευτυχημένοι». Και με την λήξη της πολυήμερης κατάληψης του Πολυτεχνείου μετά την αθώωση του Μελίστα, το 1990, οι καταληψίες πορεύτηκαν πίσω από το μνημειώδες πανό «Είμαστε ο ανθός της νεολαίας»[Εικ.12]. Συστήνονται και ξανασυστήνονται, παίζοντας με τη γλώσσα που τους δίνεται και τους χαρακτηρισμούς που τους αποδίδονται από τις εφημερίδες, τα δελτία τύπου της αστυνομίας και τον κυβερνητικό λόγο.

---

⁶⁰ Τσιτάτο που έγραψε στη μπλούζα της συμμετέχουσα -και μια εκ των πληροφορητριών μου- στην πρώτη κατάληψη του Χημείου (το Μάιο 1985) και αποτυπώθηκε σε φωτογραφία που μπήκε στο μνημειώδες εξώφυλλο του πρώτου τεύχους της τριμηνιαίας Αντιεξουσιαστικής Επιθεώρησης Τα άνθη του κακού (άνοιξη 1987) [Εικ. 11]

⁶¹ Morrison, 2019, σ. 296

Εικ. 11

Εικ. 12

Θα λέγαμε ότι μέσω μια στρατηγικής αποταύτισης, τα υποκείμενα χρησιμοποιούν ως βατήρα τους προσδιορισμούς που τους δίνονται από την κυρίαρχη γλώσσα και διαστρέφουν τα σημαινόμενα, διαβάλλουν την ίδια τη γλώσσα εκφέροντάς την. Σύμφωνα με τον Muñoz (1999), μέσω της αποταύτισης το υποκείμενο «αντί να λυγίσει κάτω από την πίεση της κυρίαρχης ιδεολογίας (ταύτιση, αφομοίωση) ή να προσπαθεί να ελευθερωθεί από την αναπόδραστη σφαίρα της (αντιταύτιση,

ουτοπισμός)» επιστρατεύει ένα «επί και εναντίον» ως μια «στρατηγική που προσπαθεί να μεταμορφώσει μια πολιτισμική λογική από το εσωτερικό της, πάντα κοπιάζοντας για να πραγματοποιήσει μια μόνιμη δομική αλλαγή(...)» (σ. 11-12)

«Ο ανθός της νεολαίας» αποτελεί μια παρωδιακή επανουκειοποίηση του πρόσφατου τότε σχολίου του Υπουργείου Δημόσιας Τάξης πως τα Μ.Α.Τ αποτελούν τον ανθό της νεολαίας (Σούζας, 2015,σ. 146). Με μια πρακτική που μοιάζει με την καταστασιακή *detournement*⁶², «οι ταραξίες» οικειοποιούνται τις εγκλήσεις του κυρίαρχου και αναδιαπραγματεύονται τις έννοιες της τάξης και της αταξίας. Χρησιμοποιούν τις λέξεις που τους δίνονται ως ανεστραμμένα είδωλα, για να αυτοπροσδιοριστούν συλλογικά.

Αριστερή μελαγχολία/ Αναρχική Οργή

Στην ποιητική του συλλογή Οργή Λαού, ο Κώστας Βάρναλης, ως «τέκνο της ανάγκης κι ώριμο τέκνο της οργής» αρπάζει από το Θεό το προνόμιο της οργής και το αναδιανέμει στο «λαό». Κι από κει το παίρνει και η Κομμουνιστική Νεολαία Ελλάδας και το τοποθετεί στην προμετωπίδα του «Οδηγητή», του κομματικού εντύπου της. Πολλά χρόνια αργότερα, οι δρόμοι της Αθήνας γεμίζουν με στένσιλ στ'Οργής για την δολοφονία του/της κουήρ ακτιβιστή Ζακ Κωστόπουλου/ Zackie Oh.. Η Άμεντ (2004/2018) περιγράφει τα συν-αισθήματα ως μια μορφή «εγκατάστασης που απορρέει από μια ορισμένη ιστορία, η οποία λειτουργεί αποκρύπτοντας τα ίδια της τα ίχνη» (σ. 133). Το συν-αίσθημα έχει πολυκατευθυντικές «κολλώδεις συσχετίσεις» (σ. 134). Συνδέεται προς τα πίσω με την ιστορικότητα της κοινωνικής συνθήκης αλλά μετακινείται και προς τα πλάγια, μεταξύ των υποκειμένων. Με άλλα λόγια, το συν-αίσθημα είναι προϊόν της ιστορίας, ενώ παράλληλα διαμορφώνει την ιστορία. Συναρμολογείται από παραμέτρους της υλικής και κοινωνικής πραγματικότητας, από την διαπάλη διαφορετικών φαντασιακών, ιδεολογικών και επιθυμητικών τάσεων.

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η οργή προς τις δυνάμεις της αστυνομίας εκφύεται από το βαθιά εμπεδωμένο αντιδεξιό φαντασιακό που μεταβιβάζεται στη γενιά

---

⁶² «Η λογοτεχνική και καλλιτεχνική κληρονομιά της ανθρωπότητας θα πρέπει να χρησιμοποιηθεί στο σύνολό της για να υπηρετήσει τους σκοπούς της αγωνιστικής προπαγάνδας.[...]Οποιοδήποτε στοιχείο από οπουδήποτε κι αν προέρχεται, μπορεί να χρησιμεύσει στη δημιουργία νέων συνδυασμών.[...] Τα πάντα μπορούν να χρησιμοποιηθούν. Εξυπακούεται ότι όχι μόνον μπορούμε να διορθώσουμε ένα έργο ή να ενσωματώσουμε διάφορα αποσπάσματα ξεπερασμένων έργων σε ένα καινούργιο, αλλά και ότι μπορούμε να παραποιήσουμε το νόημα αυτών των αποσπασμάτων με όποιο τρόπο εμείς κρίνουμε σωστό[...]

 (Guy Debord, “Mode d’emploi du *detournement*”, στο Bourriaud, 2014, σ. 46)

των νεολαίων αυτού του πολιτικού χώρου μέσα από ρητούς αλλά και φασματικούς δρόμους. Η πλειοψηφία των υποκειμένων που συγκροτούν τον α/α δεν έχουν άμεσο βίωμα αυτού που η προηγούμενη γενιά όριζε ως «διχασμό», την διαιρετική τομή Δεξιάς-Αριστεράς. Ωστόσο, το οικογενειακό περιβάλλον και το διάχυτο κοινωνικό κλίμα που βίωσαν τα υποκείμενα που θα συγκροτήσουν τον α/α χώρο παράλληλα με τις πολιτισμικές αναπαραστάσεις, πιθανότατα να ήταν ικανά να μεταβιβάσουν αυτά τα συν-αισθήματα. Κι ακόμα κι αν η διακυβέρνηση του ΠΑ.ΣΟ.Κ ευαγγελιζόταν την εθνική σύγκλιση, η πραγματικότητα αποδείκνυε σε πολλές περιστάσεις ότι όχι απλώς επιβίωναν νοσηρά κομμάτια του παλιού κόσμου, αλλά και εργαλειοποιούνταν από την κυβέρνηση για τη ρύθμιση των ταραχών με τη λιγότερη δυνατή φθορά στο σοσιαλιστικό προφίλ της. Ήδη από την πρώτη κατάληψη του Χημείου (Μάιος 1985) είχαν κάνει την εμφάνισή τους δεκάδες φασίστες του ΕΝ.Ε.Κ⁶³ κι εκατοντάδες μέλη του ΠΑ.ΣΟ.Κ που συνεπικουρούσαν τα Μ.Α.Τ. Στην κατάληψη του Πολυτεχνείου την επομένη της δολοφονίας του Μιχάλη Καλτεζά, πλάι στις δυνάμεις της αστυνομίας έδρασαν με υπέρμετρη βία «αγανακτισμένοι πολίτες», που αποτελούσαν ένα κράμα μελών της Ε.Π.ΕΝ⁶⁴ και του ΠΑ.ΣΟ.Κ. Για να χρησιμοποιήσουμε τα λόγια της Αμεντ (2004/2018), «ξανοίχθηκαν οι παρελθοντικές συσχετίσεις που επιτρέπουν την ανάγνωση ορισμένων σωμάτων ως αίτια του μίσους μας ή ως σώματα που είναι μισητά» (σ. 134).

Για όσες/όσους μετέχουν στις συγκρούσεις αυτές, αποδεικνύεται με τον πιο κραυγαλέο τρόπο η φενάκη του εκδημοκρατισμού και της εθνικής συμφιλίωσης. Τα φαντάσματα της Χούντας στοίχειωναν τα σπλάχνα της «Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας» και μαζί με το νεοφιλελεύθερο εποικισμό της καθημερινής εμπειρίας δημιουργούσαν ένα εχθρικό τοπίο για το σύνολο του ανταγωνιστικού χώρου. Μέσα από άλλους δρόμους, καλλιεργήθηκε αντίστοιχα στην Δεξιά και τα συντηρητικά κομμάτια της κοινωνίας το μίσος προς τους αναρχικούς, τους πάνκηδες, του αντιεξουσιαστές, τα «φρικιά». Πέρα από τον ηθικό πανικό για τον ακαταχώρητο καινούργιο ανθρωπότυπο που βάλλει τα θεμέλια της ελληνικής οικογένειας και του εθνικού πολιτισμού, η νέα αυτή υποκειμενικότητα «επιβουλεύεται την δημοκρατική σταθερότητα» και «ξυπνά μνήμες διχασμού». Οι αναρχικές/οι και οι αντιεξουσιαστριες/ες γίνονται τα πολιτικά αποκείμενα (objects), για να

⁶³ Ενιαίο Εθνικιστικό Κίνημα ή ΕΝΕΚ

⁶⁴ Η Εθνική Πολιτική Ένωση, ένα εθνικιστικό πολιτικό κόμμα που ιδεολογικά υπέρ της χούντας των Συνταγματαρχών

χρησιμοποιήσουμε τον όρο της Kristeva (1980/1982). Αποβάλλονται από την κοινωνική και «πολιτική ορθολογικότητα του συμβολικού συστήματος» και αποτελούν τη «μιαρή ύλη» (Αθανασίου, 2007, σ. 97), πάνω στην οποία νομιμοποιείται η άσκηση σκληρής καταστολής, όπως έγινε για παράδειγμα με τις επιχειρήσεις Αρετή. Το συν-αίσθημα της οργής αρμόζει στο νέο συλλογικό υποκείμενο που δεν του αφήνεται χώρος να υπάρξει.

Η οργή του α/α χώρου, όπως αποτυπώθηκε μέσα από τις πρακτικές και το λόγο που παρήχθη το διάστημα που μελετώ, αρνήθηκε να δώσει διαπιστευτήρια ωριμότητας ή πασιφιστικής διάθεσης. Υποστηρίζω εδώ ότι μεταξύ άλλων παραμέτρων, ο λόγος που συνέβη αυτό είναι τόσο η ανάμειξη με το ιδίωμα του πανκ, που έφερε υφολογικά αυτά τα σημειώματα, όσο και η ταύτιση και αποταύτιση με τη συν-αισθηματική παρακαταθήκη της Αριστεράς, «εξαιτίας και εναντίον της οποίας» δημιουργήθηκε ο πολιτικός αυτός χώρος, για να δανειστώ τα λόγια του πληροφορητή μου Μ.Β.

Το νέο συλλογικό υποκείμενο πολιτικοποιεί την οργή του, δεν προσπαθεί να την υπερκεράσει. Είναι η αν-ορθολογική απάντηση απέναντι στο κλίμα συναίνεσης στο οποίο δεν συναινεί. Την ίδια στιγμή αρθρώνεται μια συν-αισθηματική ταυτότητα που ετεροπροσδιορίζεται από την αριστερή μελαγχολία που έχει διαμορφωθεί στη βάση της ήττας. Η μελαγχολία αυτή, δεν συνιστά κατά τον Traverso (2016/2017), «δείγμα μιας αρχαϊκής ή ανίσχυρης αριστεράς, αλλά μιας αριστεράς που δεν θέλει ν' απαλλαγεί από το φορτίο του παρελθόντος, έστω κι αν αυτό συχνά αποδεικνύεται βαρύ» (σ. 21). Από την άλλη ο Γαβριηλίδης (2006) στο έργο Η αθεράπευτη νεκροφιλία του Ριζοσπαστικού Πατριωτισμού, μιλά για μόνιμο πένθος στο οποίο «αρέσκεται» να βυθίζεται η ελληνική αριστερά, αλλά και η δεξιά. Διακρίνει τη γοητεία που ασκεί η απώλεια και μια «μαζοχιστική εμμονή στο παράπονο και τη λύπη»(σ.14). Η θυματοποίηση στην οποία καταφεύγει η ελληνική αριστερά, κατά τον Γαβριηλίδη, διαμορφώνει την υποκειμενικότητα της αριστεράς όπως αποτυπώνεται και πολιτισμικά.

Αξίζει εδώ να ανατρέξουμε στον τρόπο με τον οποίο ο Freud συνδέει τη μελαγχολία με το πένθος, εμπνέοντας ακολούθως ένα ρεύμα στοχασμών πάνω στο συλλογικό πένθος και τη μελαγχολία. Ο Freud (1917) στο έργο του Πένθος και Μελαγχολία γράφει ότι το πένθος είναι η αντίδραση στην απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου ή μιας αφαιρετικής ιδέας»(σ. 243) , όπως ένα ιδανικό, η πατρίδα, μια ιδέα

για την ελευθερία. Για τον Freud εδώ η μελαγχολία συνιστά μια προσκόλληση του υποκειμένου σε αυτό που απωλέσθη, με αποτέλεσμα να μη μπορεί να ολοκληρωθεί το πένθος. Περιγράφεται σαν παθολογική κατάσταση. Στο μεταγενέστερο έργο του Εγώ και το Αυτό (1923) συμπεραίνει ότι η μελαγχολία είναι ένα απαραίτητο στάδιο, μέσα από το οποίο πρέπει να διέλθει το υποκείμενο για να πενήσει. Πρέπει το αντικείμενο της απώλειας να εσωτερικευθεί, για να ολοκληρωθεί το πένθος και να δημιουργηθούν νέοι δεσμοί προσκόλλησης. Η Butler (1997/2009) προεκτείνει αυτή την εννοιολόγηση της μελαγχολίας και υποστηρίζει ότι «η εσωτερίκευση δεν απαιτείται να πάρει αναγκαστικά τη μορφή μιας αδυσώπητα βίαιης συνείδησης» καθώς και ότι αρκετοί τύποι εσωτερίκευσης «είναι απαραίτητοι για την επιβίωση» (σ. 226). Αναρωτιέμαι αν η οργή που εκφράζεται ως συν-αίσθημα από τον α/α χώρο μπορεί να ιδωθεί ως άλλη γλώσσα πολιτικού πένθους, στο πλαίσιο μιας πολιτικής και πολιτισμικής έκφρασης που επιθυμεί να διαφοροποιηθεί από την Αριστερή παράδοση.

Παρακολουθώντας με κριτικό ενδιαφέρον τη σκέψη του Γαβριηλίδη, ιχνηλατώ τη γλώσσα του πολιτικού πένθους και το συν-αίσθημα που μεταφέρουν οι ποιητικοί και μουσικοί «ύμνοι» της Αριστεράς και ποιοι οι πανκ, «ελλάσσονες» αντι-ύμνοι της αναρχίας στην δεκαετία του '80. «Θέλει νεκροί χιλιάδες να είναι στους τροχούς, θέλει κι οι ζωντανοί να δίνουν το αίμα τους» τραγουδά η Αριστερά της μεταπολίτευσης σε επετείους μνήμης του Πολυτεχνείου. «Αίμα χιλιάδων αθώων θέλω να δω να βάφει του δρόμους. Εκδίκηση» απαντούν οι αναρχικές/οί και αντιεξουσιαστές/ές ως απόκριση στη δολοφονία του Καλτεζά σε μια από αυτές τις επετείους του Πολυτεχνείου. Η νέα αυτή πολιτική υποκειμενικότητα, όπως είδαμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, δεν εμπνέεται από την έννοια της θυσίας -τουλάχιστον όχι όπως έχει αποτυπωθεί από την ιδεολογική και πολιτιστική ηγεμονία του ΚΚΕ και αναπαράγεται αποπλαισιωμένα ή επετειακά στην δεκαετία του 1980. Ο Traverso (2016/2017) γράφει, «υπήρξε μια εποχή όπου το να επιχειρήσει κανείς έφοδο στον ουρανό αποτελούσε τον καλύτερο τρόπο για να πενήσει τους χαμένους συντρόφους του» (σ. 22). Ο α/α χώρος γίνεται ανάδοχος του συνθήματος «έφοδος στον ουρανό» και πενθεί τους συντρόφους του μέσα από ένα οργισμένο πένθος.

Ο α/α χώρος δεν αποδέχεται και δεν προσμετρά κανένα βίωμα ήττας, με τον τρόπο που συνέβη στις κομμουνιστικές τάσεις καθώς οι δονήσεις που θα οδηγήσουν στην πτώση της Σοβιετικής Ένωσης είναι αισθητές σε όλες κι όλους. Όπως παρατηρεί η Arendt (1970/2020), «μόνο όταν υπάρχει λόγος να υποπτεύεται κανείς ότι οι

συνθήκες μπορούν να αλλάξουν και δεν αλλάζουν ξεσηκώνεται οργή»(σ. 117). Η αναρχική και αντιεξουσιαστική οργή αποτελεί όψη της μαχητικής διεκδίκησης για μια πραγματικότητα που αξιώνει να είναι διανοητή και εφικτή.

Να δώσουμε τρόπο στην οργή

Ο α/α χώρος διεκδικεί κι επανοικειοποιείται την οργή ως πολιτικό συν-αίσθημα που αφηγείται το κατεπείγον, αυτό που δεν παίρνει αναβολή. Πέρα από την αμεσότητα στη δράση, το συν-αίσθημα της οργής στον α/α χώρο συνίσταται σε μια ειδική τροπικότητα οργής. Το πιθανότατα λίγο μεταγενέστερο κινηματικό ρητό «να δώσουμε τρόπο στην οργή», αποτελεί μια εύγλωττη δέσμευση των υποκειμένων να οικειοποιηθούν πολιτικά την οργή τους. Από την Αντιγόνη του Σοφοκλή, όπου ο Αίμονας παρακαλεί τον Κρέοντα να δώσει τόπο στην οργή και μην τιμωρήσει την Αντιγόνη,⁶⁵ ή την επιστολή του Αποστόλου Παύλου προς τους Ρωμαίους⁶⁶ μέχρι τη λαϊκή γλώσσα, το να «δίνεις τόπο στην οργή» φαίνεται να περιγράφει το μεγαλείο συγχώρεσης «ισχυρών ανδρών» απέναντι στους υπεξούσιους ή η ικανότητα να αφήνεις την οργή σου να «ξεφουσκώσει» στις καθημερινές διενέξεις, να «πρυτανεύσει η λογική», να «μη χάνεις την ψυχραιμία σου». Η Arendt (1970/2020) παρατηρεί ότι για να απαντήσει κανείς «έλλογα» σε μια τραγωδία, πρέπει πρώτα να συγκινηθεί. Και το «αντίθετο του συγκινησιακού δεν είναι το έλλογο[...] αλλά είτε η ανικανότητα να συγκινηθείς[...] είτε η υπερευαισθησία.» Και αμέσως μετά συμπληρώνει ότι «οργή και βία καταλήγουν άλογες μόνο όταν στρέφονται κατά υποκατάστατων» (σ. 118).

Στο συλλογικό θυμικό τι μπορεί να σημαίνει όμως το δόγμα της λογικής και της ψυχραιμίας; Ο αστυνομικός Μελίστας απολογούμενος στο δικαστήριο, θα πει ότι έχασε την ψυχραιμία του. Κείμενο αντιεξουσιαστών στην εφημερίδα Αναρχία, «απαντά» στην απολογία του Μελίστα το '88,

Χάσαμε την ψυχραιμία μας. Ο θυμός, η αγανάκτηση και το μίσος μας είναι ανεξέλεγκτα, όσο ήταν και η σφαίρα του Μελίστα. Αρνούμαστε να πάμε σπίτια μας. Αρνούμαστε να ξεχάσουμε τον Καλτεζά το '85, τον Κουμή, την Κανελλοπούλου το '80 ή αυτούς που θα ακολουθήσουν.

---

⁶⁵ εἴκε θυμῷ καὶ μετὰστασιν δίδου (Σοφοκλέους Αντιγόνη, στ. 718)

⁶⁶ Μὴ ἑαυτοὺς ἐκδικοῦντες, ἀγαπητοί, ἀλλὰ δότε τόπον τῇ ὀργῇ (ἐπιστολή Αποστόλου Παύλου προς Ρωμαίους, 12:19)

Το δικαστήριο δέχεται ότι ο Μελίστας λειτούργησε «εν βρασμό» και τον αθώνει. Ο συλλογικός βρασμός παρόλα αυτά παραμένει «ποινικοποιημένος». Η παρότρυνση να «δώσουμε τρόπο στην οργή» καλεί τα υποκείμενα να κρατήσουν την οργή τους. Να την κατανοήσουν, να την βάλουν σε λέξεις, να την κάνουν πράξη, να γίνει μια αναρχική, αντιεξουσιαστική τροπικότητα οργής.

Η οργή είναι ανεξάντλητα επινοητική. Αναζητά μια φωνή στο δημόσιο χώρο, μια αδιαμεσολάβητη και αιχμηρή απεύθυνση. Δανείζομαι τα λόγια του Δημήτρη Παπανικολάου για να υποστηρίξω ότι «είναι μια οργή που γεννάει συνεχώς, ευρεσιτεχνικά, τους τρόπους της απεύθυνσής της»⁶⁷. Τα υποκείμενα δεν ζητούν δικαιοσύνη, αλλά εκδίκηση. Είναι μια οργισμένη, επιτελεστική ομιλία. Είναι μια οργή που μετασχηματίζεται σε ενσώματα πολιτική έκφραση. Είναι ένα συν-αίσθημα «κάθιδρο», για να παραφράσουμε την Ahmed (2017). Η Ahmed περιγράφει τις «κάθιδρες έννοιες» ως εκείνες που περιγράφουν και προκύπτουν από τα σώματα που είναι εκτός τόπου μέσα στον κόσμο (not at home in the world). Η ίδια η εννοιολόγηση είναι επίμοχθη ενσώματα, συναισθηματική και αισθητηριακή εργασία. Όπως γράφει η ίδια, «το ζητούμενο είναι να μείνεις μέσα στη δυσκολία, να εξακολουθείς να διερευνάς και να εκθέτεις την δυσκολία» (σ.13). Η Αθανασίου συμπληρώνει, «οι κάθιδρες έννοιες διαχέονται, μας διαπερνούν και μας αναπροσανατολίζουν στον κόσμο, καθώς σωματοποιούμε, αντιστεκόμαστε και κατοικούμε τον κόσμο άβολα»⁶⁸. Το συν-αίσθημα είναι από πολιτική άποψη μια «κάθιδη έννοια», υποστηρίζει η Αθανασίου. Το κάθ-ιδρο συν-αίσθημα συνίσταται, λοιπόν, σ εκείνο που είναι αδύνατο να βιωθεί στην πληρότητά του, αδύνατο να πληρωθεί καθώς αναμετράται με την ασυμμετρία του. Είναι προϊόν μιας αποκείμενης πολιτικής υποκειμενικότητας, και λειτουργεί ως «συνεκτική ύλη της ηθικοπολιτικής συντροφικότητας»⁶⁹.

---

⁶⁷ <https://feministika.net/ratsismos-omofobia-thanatopolitiki-pali/>

⁶⁸ Αθανασίου, Α., «Θεωρία φτιαγμένη από ιδρώτα» <https://feministika.net/theoria-ftiagmeni-apo-idrota/>

⁶⁹ Στο ίδιο

Αντί επιλόγου

Γ.Μ: Εγώ θεωρώ ότι η δικιά μας οικογένεια κατάφερε και έμπλεξε το πολιτισμικό με το πολιτικό και για αυτό και απλώθηκε έδωσε διεξόδους έδωσε μία ασφάλεια ξέραμε ότι θα πάμε στις καταλήψεις, θα βρούμε δικούς μας ανθρώπους, μία ομπρέλα συμμετοχής[...]Είμαστε εδώ, είμαστε ο ανθός της Ελληνικής νεολαίας. Δηλαδή το πιστεύαμε, πιστεύαμε ότι είμαστε οι καλύτεροι. Δεν είχαμε έπαρση, αλλά πιστεύαμε ότι είχαμε να δώσουμε κάτι καλό και ήμασταν έτοιμοι να θυσιάσουμε οτιδήποτε για αυτό το καλό.

Γ.Σ. Δεν τρέχω. Θα κατέβω στις πορείες του ΣΒΕΟΔ, ό,τι έχει να κάνει με μετανάστες και τέτοια. Ξέρεις τι; Είναι και αμήχανο να είσαι συνέχεια ο μεγαλύτερος. Δεν θέλω να είμαι και ο παππούς, «Έλα παππού γύρω από τη φουφού πες μας ιστορίες από το μ-λ».

Μου έλεγε προχθές μία φίλη: «Μου φαίνεται ρε συ πολύ κουλό που είμαι στην ίδια συνέλευση με τον γιο σου, γιατί τον ήξερα από μωρό»[...] Εσύ μεγαλώνεις γίνεσαι 40 ,50, 55 θα πας 60 και οι άλλοι είναι συνέχεια 25[...] ήμουν σε διαδικασίες με πολύ νεότερα παιδιά, λίγο μεγαλύτερα από το γιο μου. Όταν τους λες «Τεμπονέρας» και σου λένε δεν είχα γεννηθεί, υπάρχει πρόβλημα συνεννόησης. Δηλαδή μετά θα τους λες «Γρηγορόπουλος;» «δεν είχα γεννηθεί».

N.B: Δεν έχω πολυμιλήσει στα δικά μου τα κορίτσια. Να φανταστείς στο Πολυτεχνείο δεν έχουμε πάει ποτέ να βάλουμε ένα γαρύφαλλο 17 Νοέμβρη. Δεν θέλανε. Και τους φίλους μου που είναι από αυτόν το «χώρο» στα παιδικά πάρτι που τους βλέπουν και τα λοιπά κάπως τους αντιμετώπιζαν «Έλα μωρέ τώρα, η μαμά και τα φρικιά οι φίλοι της».

Με τα παιδιά αποτραβήχτηκα τελείως. [...] Μετά ξανά κατέβηκα με την Κούνεβα. Περίμενα να δω πού θα με οδηγήσει η ψυχή μου, τα πόδια μου. Δηλαδή δεν θα κατεβαίνω έτσι για να δω φίλους και τέτοια. Ε, με την Κούνεβα είπα «αρκετά». Νομίζω θήλαζα κιόλας τότε και είπα «δεν υπάρχει περίπτωση να μην κατέβω».

[...] Ήταν όλη μου η ζωή αυτό το πράγμα [...] Έκανα δουλειές δεξιά και αριστερά, η αλήθεια είναι ότι έχασα πολλά πολύτιμα χρόνια, δεν μπήκα πανεπιστήμιο που ήθελα να μπω Πάντειο. Θέλει να μπει και η μεγάλη μου κόρη στο Πάντειο.

N.K.: Εγώ το θυμάμαι πολύ ευχάριστα, πάρα πολύ ωραία γιατί είμαι τυχερός. Δεν σκοτώθηκα δεν έκατσα πολύ στη φυλακή. Πάντα φοβάμαι να κοιτάξω πολύ κοντά, μη γίνω

κυνικός. Εγώ παράτησα το συνέδριο (σημ. της ΚΝΕ), για να ενταχθώ στο δίκαιο υπερθέαμα.

Φτάνει. Πιο κοντά μπορεί να γίνω κυνικός. Το αγαπάω το κίνημα, τους αγαπάω τους χαμένους. Τους δικούς μου χαμένους.

Ο θάνατος του Καλτεζά όρισε μια γενιά ανθρώπων και αυτή μια επόμενη γενιά που έγινε η σπορά για την εξέγερση του 2008 και ούτω καθεξής. Με την εργασία αυτή αναζήτησα τις καταγωγικές συνδέσεις αυτού του κοινωνικοπολιτικού χώρου και τους τρόπους με τους οποίους αναταράζει τα διανοητά όρια του πολιτικού καθαυτού. Επέλεξα να αναμετρηθώ με έννοιες που φέρουν αρνητικό κεφάλαιο-το θάνατο, τη βία και την οργή- ιδωμένες όμως μέσα από το μετουσιωτικό φίλτρο της συλλογικής πράξης. Επιχείρησα να εξετάσω την ποιητική διάσταση της ηθικοπολιτικής συντροφικότητας και το πώς η αναρχική/αντιεξουσιαστική φασματο-ποιητική συγκρούστηκε με το φάντασμα της βίας που βρίσκεται στον πυρήνα της κυριαρχίας. Η οργή έγινε πεδίο και τρόπος σύναψης συντροφικών δεσμών. Στο πλαίσιο της εργασίας αυτής με ενδιέφερε παράλληλα να ανιχνεύσω τους τρόπους με τους οποίους η αντι-βία μπορεί να απαντά στη θανατοπολιτική των κυρίαρχων και να δίνει πολιτικές διεξόδους στο συλλογικό συναίσθημα των υπεξούσιων.

Η σύντομη αυτή μελέτη ανέλαβε να συνεισφέρει σε έναν διάλογο που δεν γίνεται, ή που έγινε κάποτε, κάπου αλλού, που δεν απαντά σε καμία διατυπωμένη ερώτηση. Αξιώνει να είναι «ανεπίκαιρη» και να γίνει μέρος ενός συλλογικού προβληματισμού για τις έννοιες της πολιτικής οργής, της αντι-βίας και της πολιτικοποίησης του θανάτου μέσα σε μια ιστορική συνθήκη που κάθε επαναστατική προοπτική μοιάζει παρωχημένη και μάταιη σκέψη. Η αίσθηση ότι η ιστορία έχει φτάσει στο τέλος της, όπως καλλιεργήθηκε και από τους οργανικούς διανοούμενους της νεοφιλελεύθερης ηγεμονίας, ορίζει τον προβληματισμό και τις πρακτικές των υποκειμένων. Όπως γράφει ο Fisher (2008/2015), « ο καπιταλισμός καταλαμβάνει αδιάλειπτα τους ορίζοντες του νοητού» (σ. 17). Το μέλλον φαντάζει αδύνατο στο βαθμό που το παρελθόν βιώνεται και εξιστορείται ως αποτυχημένο και το παρόν ως μη αναστρέψιμο.

Το μοτίβο της αστυνομικής δολοφονικής βίας ως εγγενούς της κυριαρχίας συνεχίζεται. Η αντικουλτούρα των Εξαρχείων αργοπεθαίνει κάτω από «αναπλάσεις» και νέο-αποικιοκρατικά Airbnb. Ο νεοφιλελεύθερος συντηρητισμός και η καταστολή επελαύνει ακάθεκτος αφομοιώνοντας δεξιοτεχνικά και αδρανοποιώντας ριζοσπαστικές κοινωνικοπολιτικές διεκδικήσεις. Τα ερωτήματα για το πώς αντιστέκονται τα

συλλογικά υποκείμενα παραμένουν και οφείλουν να παραμείνουν φλέγοντα στο «εδώ και τώρα». Η παρούσα εργασία ευελπιστεί να είναι μια χειρονομία αναστοχασμού που γίνεται μαζί με άλλες/άλλους/άλλα, ενός αναστοχασμού που τελικά «βγαίνει στο δρόμο».

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Arendt, H. (2020). Περί βίας (μτφρ. Άννα Δαμιανίδη, Δημήτρης Ψυχογιός), Αθήνα: Επίκεντρο. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1972).
- Bataille, G. (2010) Το καταραμένο απόθεμα (μτφρ. Λένα Λυμπεροπούλου, επιμ. Φώτης Τερζάκης), Αθήνα: futura. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1949).
- Benjamin, W. (2014). Για μια κριτική της βίας (μτφρ. Εργαστήρι Ελευθεριακής Κουλτούρας με γενική επιμέλεια έκδοσης του Παναγιώτη Καλαμαρά), Αθήνα: Ελεύθερος Τύπος. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1921).
- Bourriaud, N. (2014). Μεταπαραγωγή: η κουλτούρα ως σενάριο: πώς η τέχνη επαναπρογραμματίζει τον κόσμο (μτφρ. Δημήτρης Γκινοςάτης), Αθήνα: Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 2002).
- Butler, J. (2009). Η ψυχική ζωή της εξουσίας: Θεωρία της καθυπόταξης (μτφρ. Τάσος Μπετζέλος). Αθήνα: Πλέθρον. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1997).
- Butler, J. (2017). Σημειώσεις για μια επιτελεστική θεωρία της συνάθροισης (μτφρ. Μιχάλης Λαλιώτης). Αθήνα:angelus novus. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 2015).
- Fanon, F. (1982). Της γης οι κολασμένοι (μτφρ. Αγγέλα Αρτέμη). Αθήνα: Κάλβος. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1961).
- Graeber, D. (2008), Στο λυκόφως των πρωτοποριών (μτφρ. Σπύρος Κουρούκλης, Λήδα Μαντζουράνη). Αθήνα: Στάσει Εκπίπτοντες. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 2007).
- Labica, G. (2021). Η βία; Ποια βία; (μτφρ. Χρήστος Βαλλιάνος- Τάσος Μπέτζελος). Αθήνα: Εκτός Γραμμής. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 2005)
- Morrison, T. (2019). Αγαπημένη (μτφρ. Κατερίνα Σχινά). Αθήνα: Παπαδόπουλος. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1987).
- Sahlins, M. (2021). Τι στο ...Φουκό;! (μτφρ. Νίκος Κούρκουλος), Αθήνα: εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 2018).

- Traverso, E. (2016). Η ιστορία ως πεδίο μάχης: ερμηνεύοντας τις βιαιότητες του 20ου αιώνα (μτφρ. Νίκος Κούρκουλος), Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 2011).
- Traverso, E. (2017). Αριστερή Μελαγχολία: Η δύναμη μιας κρυφής παράδοσης (μτφρ. Νίκος Κούρκουλος). Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 2016).
- Agamben, G. (2006). Βεβηλώσεις (μτφρ. Παναγιώτης Τσιαμούρας), Αθήνα: Άγρα. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 2005).
- Αθανασίου, Α. (2007). Ζωή στο όριο: δοκίμια για το σώμα, το φύλο και τη βιοπολιτική, Αθηνά: Εκκρεμές.
- Αμεντ, Σ. (2018). Συν-αισθηματικές οικονομίες (μτφρ. Ουρανία Τσιάκαλου) στο Ε. Αβραμοπούλου (επιμ.), Το συν-αίσθημα στο πολιτικό: Υποκειμενικότητες, εξουσίες και ανισότητες στο σύγχρονο κόσμο (129-166). Αθήνα: Νήσος.
- Αστρινάκη Ρ. (2016). Η κοινωνική ανθρωπολογία και ο βίαιος εικοστός αιώνας. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 118, 3–29. <https://doi.org/10.12681/grsr.9511>
- Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (2014). Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: Κοινωνικός Εκσυγχρονισμός, πολιτικός αρχαϊσμός, πολιτισμικός πλουραλισμός στο Βαμβακάς Β. και Παναγιωτόπουλος Π. (επιμ.), Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό (29- 71). Αθήνα: Επίκεντρο.
- Βεντούρα, Λ.(2002).Συνηγορία υπέρ της σύγχρονης ιστορίας ή «ιστορίας του παρόντος». Μνήμων, 24(2), 369–386. <https://doi.org/10.12681/mnimon.746>
- Γαβριηλίδης, Α. (2007). Η αθεράπευτη νεκροφιλία του ριζοσπαστικού πατριωτισμού: Ρίτσος- Ελύτης- Θεοδωράκης- Σβορώνος. Αθήνα: futura.
- Γιαννόπουλος, Ν. (2020). Ω λε φιλαλάκο! Μια ιστορία για το κίνημα, τη ζωηρή άκρα Αριστερά και τους ανθρώπους της. Αθήνα: Κουκίδα.
- Καλαμαράς, Π. (2013). Πατησίων και Στουρνάρη, Αθήνα: Ελευθεριακή Κουλτούρα.

- Κανέτσι, Ε. (1971). Μάζα και Εξουσία (μτφρ. Αγγέλα Βερυκομάκη-Αρτέμη). Αθήνα: Ηριδανός. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1960)
- Κουβελάκης, Σ. (2021). Επίμετρο; Προς μια θεωρία της απελευθερωτικής βίας. Στο Labica, G., Βία; Ποια Βία (σ. 181-194). Αθήνα: Εκτός Γραμμής.
- Μουνιόζ, Χ.Ε. (2018). Νιώθω μελαμψός, νιώθω πεσμένος: Το συν-αίσθημα της Λατίνας, η επιτελεστικότητα της φυλής και η καταθλιπτική θέση (μτφρ. Ουρανία Τσιάκαλου) στο Ε. Αβραμοπούλου (επιμ.), Το συν-αίσθημα στο πολιτικό: Υποκειμενικότητες, εξουσίες και ανισότητες στο σύγχρονο κόσμο (335-356). Αθήνα: Νήσος.
- Μπάτλερ, Τ. (2009), Ευάλωτη ζωή: οι δυνάμεις του πένθους και της βίας (μτφρ. Μιχάλης Λαλιώτης, Κώστας Αθανασίου). Αθήνα: Νήσος. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 2006).
- Μπάτλερ, Τ., & Αθανασίου, Α. (2016). Απ-αλλοτρίωση: Η επιτελεστικότητα στο πολιτικό (μτφρ. Αλέξαδρος Κιουπκιόλης). Αθήνα: Τόπος. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 2013).
- Ντάγκλας, Κ. (2019). Οδοφράγματα και βουλεβάρτα: Υλικοί μετασχηματισμοί του Παρισιού, 1975- 1871 (μτφρ. Χρίστος Μάης) στο Θ. Λάγιος (επιμ.), Χώρος & Εξέγερση: Ιστορικές και πολιτικές αναγνώσεις της κοινωνικής σύγκρουσης στον αστιακό χώρο (σ. 135-161). Θεσσαλονίκη: Ψηφίδες.
- Ντεμπόρ, Γ. (1986). Η κοινωνία του θαυματός (μτφρ. Πάνος Τσαχαγέας- Νίκος Β. Αλεξίου), Αθήνα: Ελεύθερος Τύπος. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1971).
- Ντεριντά, Ζ. (2000), Φαντάσματα του Μάρξ: το Κράτος του χρέους, η διεργασία του πένθους και η νέα Διεθνής (μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης). Αθήνα: Εκκρεμές. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1993).
- Παπαγιώργης, Κ.(2014). Ζώντες και Τεθνεώτες. Αθήνα: Καστανιώτη.
- Παπαναγιώτου, Α.(2020). Συν-ενοχές που πενθούν, σχετίζονται, αντιστέκονται στο Αθανασίου,Ε., Γκουγκούσης, Γ., Παπανικολάου, Δ. (επιμ.),Κουήρ πολιτική /δημόσια μνήμη: 30 κείμενα για τον Ζακ (223-228),Αθήνα: Ίδρυμα Ρόζα Λούξεμπουργκ.

- Παπανικολάου, Δ. (2018). Κάτι τρέχει με την οικογένεια: έθνος, πόθος και συγγένεια την εποχή της κρίσης. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Σούζας, Ν. (2015). Σταμάτα να μιλάς για θάνατο μωρό μου: Πολιτική και κουλτούρα στο ανταγωνιστικό κίνημα στην Ελλάδα (1974-1998). Θεσσαλονίκη: Ναυτίλος.
- Τζαρέλλας, Δ. (2015). Εγκώμιο της βίας: δοκίμιο πολεμικής, Αθήνα: ΚΨΜ.
- Φουκώ, Μ. (1978). Ιστορία της σεξουαλικότητας: η δίψα της γνώσης. (μτφρ. Γκλόρυ Ροζάκη, επιμ. Γιάννης Κρητικός), Αθήνα: Ράππα. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1976).
- Χατζηστεργίου, Γ. (2000). Ο πολιτισμός των φαντασμάτων. Αθήνα: Αλεξάνδρεια

Ξενόγλωσση

- Abbink, J. (2000). Restoring the Balance: Violence and Culture among the Suri of Southern Ethiopia. Meanings of violence: a cross cultural perspective, 77 - 100 (2000).
- Achille Mbembe; Necropolitics. Public Culture 1 January 2003; 15 (1): 11–40. doi: <https://doi.org/10.1215/08992363-15-1-11>
- Ahmed S. (2017). Living a feminist life. Duke University Press.
- Athanasiou, A. (2022). Agonistic Mourning: Political Dissidence and the Women in Black. Edinburgh: Edinburgh University Press. <https://doi.org/10.1515/9781474420167>
- Cvetkovich, A. (2002). Legacies of Trauma, Legacies of Activism: ACT UP's Lesbians. In D. Eng & D. Kazanjian (Ed.), Loss: The Politics of Mourning (pp. 427-457). Berkeley: University of California Press. <https://doi.org/10.1525/9780520936270-021>

- Freud, S. (1917)., "Mourning and Melancholia," in *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, vol. 14, trans. and ed. James Strachey (London: Hogarth Press, 1957), 243.
- Gordon A. F. (2009). *Ghostly matters: haunting and the sociological imagination* (New ed. 2nd printing). University of Minnesota Press.
- Halliday, M.A.K. 1978. *Language as Social Semiotic: The Social Interpretation of Language and Meaning*. London: Edward Arnold.
- Harrison, R. P. (2003). *The dominion of the dead*. Chicago: University of Chicago Press.
- Ingold, T. (2013). *Making: Anthropology, archaeology, art, and architecture*. London: Routledge.
- Kitis, E. D. (2015). The Anti-Authoritarian Chóros: A Space for Youth Socialization and Radicalization in Greece (1974–2010). *Journal for the Study of Radicalism*, 9(1), 1–36. <https://doi.org/10.14321/jstudradi.9.1.0001>
- Kristeva J. & Roudiez L. S. (1982). *Powers of horror: an essay on abjection*. Columbia University Press.
- Muñoz, J. E. (1999). *Disidentifications: Queers of Color and the Performance of Politics*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Nordstrom, C. (2004). *Shadows of war: Violence, power, and international profiteering in the twenty-first century*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Sedgwick, E. K., & Frank, A. (2003). *Touching feeling: Affect, pedagogy, performativity*. Durham: Duke University Press.
- Taussig, M. T. (1997). *The magic of the state*. New York: Routledge.
- Tygstrup, F. (2012). *Affective Spaces*. In D. Agostinho, E. Antz & C. Ferreira (Ed.), *Panic and Mourning: The Cultural Work of Trauma* (pp. 195-210). Berlin, Boston: De Gruyter.
- Verdery K. (1999). *The political lives of dead bodies: reburial and postsocialist change*. Columbia University Press.

Διαδικτυακές πηγές

1976-2000 – Συλλογή φωτογραφιών από 25 χρόνια διαδηλώσεων και συγκρούσεων με τα ΜΑΤ και με τους «αγανακτισμένους πολίτες» (από όπου αντλήθηκαν οι εικόνες 1,2,6,7,9,11) <https://xyzcontagion.wordpress.com/2016/02/01/bahala-25-xronia-1976-2000-all/> (πρόσβαση 29/8/2022)

Atropa Belladonna, Προς υπεράσπιση μιας queer φεμινιστικής βίας. Ανακτήθηκε από: <https://atropa-belladonna.espivblogs.net/2020/01/10/pros-yperaspisi-mias-queer-feministikis-vias/> (πρόσβαση 19/7/2022)

David Graeber: Άμεση Δράση, Αναρχισμός, Άμεση Δημοκρατία. Ανακτήθηκε από: https://geniusloci2017.wordpress.com/2020/09/13/direct_action_anarchism_direct_democracy/ (πρόσβαση 18/8/2022)

Dorlin, E. Το να είσαι εκτός εαυτού: Ο Fanon και η φαινομενολογία της ίδιας μας της βίας. Ανακτήθηκε από: https://www.documenta14.de/gr/south/455_fanon (πρόσβαση 10/6/2022)

<http://Leninreloaded.blogspot.com> (πλέον εκτός λειτουργίας)

Hurrfem Sultan, Είναι μάτσο τα μπάχαλα? Ανακτήθηκε από: <https://naieisaimisogynis.com/> (πρόσβαση 19/7/2022)

Αθανασίου, Α. Θεωρία φτιαγμένη από ιδρώτα. Ανακτήθηκε από: <https://feministiqa.net/theoria-ftiagmeni-apo-idrota/> (πρόσβαση 15/7/2022)

Ελευθεριακό ψηφιακό αρχείο (από όπου αντλήθηκαν κάποια τεύχη των εντύπων που μελετήθηκαν εδώ) <https://libertarianarchive.gr/>

Κωστόπουλος, Τ., Οι νύχτες του Μιχάλη (από όπου αντλήθηκε η εικόνα 8) <https://www.efsyn.gr/arheio/fantasma-tis-istorias/130728-oi-nyhtes-toy-mihali> (πρόσβαση 22/7/2022)

Νικολακόπουλος Η. , Χατζηβασιλείου Ευ., Τετράδια Κοινοβουλευτικού Λόγου Ανδρέας Γ. Παπανδρέου: Η Αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης 17/08/1982,

Παραγωγή: Βουλή – Τηλεόραση. Ανακτήθηκε από:
<https://www.youtube.com/watch?v=IcCIWLIAlz4> (πρόσβαση 25/8/2022)

Παπαηλία, Π. διάλεξη στο πλαίσιο της ημερίδας «Σώμα και δημόσιος χώρος» (Στέγη του Ιδρύματος Ωνάση και Ίδρυμα Μποδοσάκη,20/10/2015)
<https://www.blod.gr/lectures/soma-kai-dimosios-horos/>(πρόσβαση 24/8/2022)

Παπανικολάου, Δ. «Θα πενθούμε πάντα σαν παιδιά...» Ρατσισμός, ομοφοβία και θανατοπολιτική· πάλι. Ανακτήθηκε από: <https://feministika.net/ratsismos-omofonia-thanatorpolitiki-pali/> (πρόσβαση 22/6/2022)

Συνέλευση για την Αντισπισιστική Δράση,Περι σπισισμού, Ο αντισπισισμός ως έννοια. Ανακτήθηκε από:
<https://antispe.squat.gr/%CE%BA%CE%B5%CE%AF%CE%BC%CE%B5%CE%BD%CE%B1/%CE%BA%CE%B5%CE%AF%CE%BC%CE%B5%CE%BD%CE%B1%CF%83%CF%85%CE%BD%CE%AD%CE%BB%CE%B5%CF%85%CF%83%CE%B7%CF%82/%CF%80%CE%B5%CF%81%CE%B9-%CF%83%CF%80%CE%B9%CF%83%CE%B9%CF%83%CE%BC%CE>
(πρόσβαση 18/8/2022)

Έντυπα

Αρένα, Μηνιαία Αντιεξουσιαστική Εφημερίδα, Τεύχος 3, Γενάρης 1985

Εφημερίδα Δοκιμή, 26 Δεκεμβρίου 1985

Θαλάσσης, Γ. Από το Κάραβελ στο Πολυτεχνείο: κάτι νέο γεννιέται. Στην κινηματική επιθεώρηση Hannibal Ante Portas, Αθήνα 1985

Περιοδικό Κοινωνία: διαδρομές στο κοινωνικό αρχιπέλαγος ,Νοέμβρης-Δεκέβρης 1985 και Γεν-Φλεβάρης 1986

Τα άνθη του Κακού στο πανεπιστήμιο και στην κοινωνία, Τριμηνιαία Αντιεξουσιαστική- Εναλλακτική Επιθεώρηση, Τεύχος 1, Άνοιξη 1987

Τα χημικά της Αλλαγής, ανυπόγραφο άρθρο στην εφημερίδα Σχολιαστής, τεύχος 33, Δεκέμβριος 1985

